

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КРИВОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

Факультет географії, туризму та історії

Кафедра історії

«Допущено до захисту»

Завідувач кафедри

_____ Печеніна Н.А.

Реєстраційний № _____

« ____ » _____ 20 ____ р.

« ____ » _____ 20 ____ р.

**МЕМУАРИ, СПОГАДИ ТА ІСТОРИЧНІ БІОГРАФІЇ У ВИВЧЕННІ
ІСТОРИЇ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ТОТАЛІТАРИЗМУ У ШКІЛЬНІЙ
ІСТОРИЧНІЙ ОСВІТІ**

Кваліфікаційна робота студента
ступінь вищої освіти магістр
спеціальності 014.03
Середня освіта (Історія)
Квасневського Артура Дмитровича
Керівник:
канд. істор. наук, доц. Яшин В. О.

Оцінка:

Національна шкала _____

Шкала ECTS ____ Кількість балів ____

Голова ЕК _____

Члени ЕК _____

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ВИКОРИСТАННЯ МЕМУАРІВ, СПОГАДІВ ТА ІСТОРИЧНИХ БІОГРАФІЙ У ВИВЧЕННІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ТОТАЛІТАРИЗМУ.....	5
1.1. Стан наукової розробки теми.....	5
1.2. Джерельна база дослідження.....	10
1.3. Теоретико-методологічна база дослідження теми.....	15
Висновки до першого розділу.....	18
РОЗДІЛ 2. ДОСЛІДНИЦЬКА РОБОТА ЩОДО ВИКОРИСТАННЯ МЕМУАРІВ, СПОГАДІВ ТА БІОГРАФІЙ У ВИВЧЕННІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ТОТАЛІТАРИЗМУ.....	20
2.1 Радянський тоталітаризм, вивчення репресій та колективізації через особисті спогади і біографії.....	20
2.2 Нацистський тоталітаризм, дослідження становлення режиму через особисті спогади і біографії.....	35
2.3 Спогади та біографічні джерела у вивченні фашистського режиму під керівництвом Муссоліні в Італії.....	44
Висновки до другого розділу.....	48
РОЗДІЛ 3. ДОСЛІДНИЦЬКА РОБОТА ЩОДО МЕТОДИКИ ВИВЧЕННЯ ТЕМИ.....	50
3.1. Стан використання особистих свідчень у викладанні історії європейського тоталітаризму в шкільній практиці.....	50
3.2. Методика використання мемуарів, спогадів та біографій у курсі історії для вивчення європейського тоталітаризму.....	55
Висновки до третього розділу.....	60
ВИСНОВКИ.....	62
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	64
ДОДАТКИ.....	69

ВСТУП

Актуальність теми. Вивчення історії тоталітарних режимів у Європі займає важливе місце у формуванні сучасної історичної свідомості та критичного мислення учнів. Застосування мемуарів, спогадів та історичних біографій для дослідження європейського тоталітаризму має суттєве значення, оскільки ці джерела дозволяють глибше осмислити людські долі та відчуті масштаб соціальних і особистісних трагедій, спричинених диктатурою. Вивчення тоталітарних режимів через особисті свідчення жертв і очевидців дає можливість не лише вивчати факти, а й розвивати емпатію, формуючи у школярів цінності демократії, прав людини та громадянської відповідальності. Це сприяє багатогранному розумінню тоталітаризму, оскільки допомагає відтворити об'єктивну картину періоду, охарактеризувати політичні, культурні та соціальні процеси, що були притаманні тоталітарним державам у ХХ столітті. Шкільні підручники часто обмежено висвітлюють особистісний аспект цих подій, а тому застосування мемуарів і біографій стає важливим доповненням до традиційного викладання.

Отже, актуальність даного дослідження обумовлена потребою інтеграції мемуарів та історичних біографій як освітніх ресурсів у курс історії, аби розширити і поглибити розуміння тоталітаризму та його наслідків у сучасному світі.

Відтак, відповідно до цього **метою кваліфікаційної роботи** є аналіз та вивчення мемуарів, спогадів і історичних біографій в контексті становлення європейських тоталітарних режимів, як важливих джерел у викладанні історії європейського тоталітаризму в школі та запропонувати форми вивчення даної теми в шкільному курсі історії,

Поставлена мета передбачає реалізацію наступних **дослідницьких завдань:**

1. Дослідити стан наукової розробки теми використання мемуарів, спогадів та історичних біографій у вивченні європейського

тоталітаризму, сформувати джерельну базу дослідження та визначити теоретико-методологічні засади дослідження.

2. Визначити роль і значення мемуарів, спогадів і біографій у формуванні історичної пам'яті про європейські тоталітарні режими.
3. Проаналізувати основні методологічні підходи до використання мемуарів, спогадів і біографій як джерел у дослідженні історії тоталітарних режимів.
4. Розробити методичні рекомендації щодо використання мемуарів, спогадів і біографічних джерел при вивченні теми в шкільному курсі історії.

Об'єктом дослідження є мемуари, спогади та історичні біографії як джерела інформації про європейські тоталітарні режими та їх використання у шкільній історичній освіті.

Предметом дослідження виступає вивчення мемуарів, спогадів та історичних біографій з історії європейського тоталітаризму у в шкільній історичній освіті.

Хронологічні рамки дослідження обмежуються періодом з 1917 до 1953 року, що охоплює час існування основних тоталітарних режимів у Європі: фашистської Італії, нацистської Німеччини та Радянського Союзу до смерті Сталіна.

Географічні межі дослідження охоплюють території країн Європи, де існували або впливали тоталітарні режими: Італія, Німеччина, СРСР.

Практичне значення дослідження полягає у тому, що матеріали кваліфікаційної роботи можуть бути використані у навчальному процесі в школі, в курсі всесвітньої історії та історії України відповідного періоду, підготовці до позакласних заходів та виховних годин.

Структура дослідження. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, десяти підрозділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків та списку використаних джерел і літератури.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ВИКОРИСТАННЯ МЕМУАРІВ, СПОГАДІВ ТА ІСТОРИЧНИХ БІОГРАФІЙ У ВИВЧЕННІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ТОТАЛІТАРИЗМУ

1.1. Стан наукової розробки теми

Наукове дослідження мемуарів, спогадів та біографій як джерел вивчення тоталітаризму активно розвивалося протягом ХХ століття і залишається актуальною темою для істориків та для науковців різних галузей. Вивчення цих особистих свідчень є основоположним для розуміння механізмів функціонування тоталітарних режимів та їхнього впливу на суспільство. Науковий інтерес до вивчення мемуарів і біографій як історичних джерел можна поділити на кілька етапів:

Етапи наукового вивчення:

1. Перша половина ХХ століття — період, коли виникає інтерес до дослідження мемуарів, зокрема на тлі політичних змін у Європі у період міжвоєнного часу. У цей період значний внесок у дослідження зробили французькі та німецькі історики, такі як Марк Блок, що закликав дивитися на історію крізь призму конкретних людських досвідів. Також вагомими є праці соціологів і політологів, зокрема Макса Вебера, який звертав увагу на соціальні аспекти тоталітаризму. Таким чином, вивчення спогадів і біографій через веберівську призму допомагає зрозуміти, як окремі особи сприймали і підкорялися тоталітарним режимам, що сприяє глибшому усвідомленню їхнього впливу на суспільство.
2. Після Другої світової війни — спостерігається зростання уваги до мемуарних джерел викликаний необхідністю аналізу наслідків війни та репресивної політики. У цей час з'являються численні праці, присвячені свідченням тих, хто пережив сталінські та нацистські репресії. Дослідники Річард Овері у роботах, таких як «The Dictators: Hitler's Germany, Stalin's Russia» («Диктатори: Німеччина Гітлера, Росія Сталіна»), Овері порівнює ці два режими, акцентуючи увагу на схожих механізмах влади, як-от пропаганда, репресії, контроль над громадським життям, створення

культів особистості, і масова ідеологізація населення [66]. Його підхід до використання особистих спогадів та історичних біографій у дослідженні тоталітаризму сприяє глибшому розумінню психологічного тиску та стратегій виживання окремих осіб у таких суспільствах. Та Ян Томаш Гросс з дослідженнями на тему Голокосту та складних стосунків між поляками та євреями під час Другої світової війни використовуючи спогади акцентуючись на психології страху, травмі та соціальному тиску в умовах тоталітарних режимів [59].

3. Кінець ХХ - початок ХХІ століття — відзначається глобалізація історіографії та зростання інтересу до міждисциплінарних підходів. Залучення мемуарів як джерела вивчення соціальної, психологічної і політичної трансформації під впливом тоталітаризму стало ключовою темою в сучасних наукових дослідженнях. Значний внесок у дослідження цього часу зробили, зокрема, українські вчені Г. Касьянов та В. Смолій, які акцентували на відображенні сталінських репресій у мемуарах [30].

Дослідницькі підходи. Методологічний підхід до вивчення мемуарів та біографій розвивався разом із загальною еволюцією гуманітарних наук. Мемуари використовуються як особливе джерело, яке дозволяє поєднувати індивідуальну пам'ять та загальні історичні події. Вчені, такі як Карл Шлегель наголошують на тому, що мемуари є критичними для розуміння психологічних та соціальних трансформацій [68]. Однією з ключових праць Шлегеля є «Терор і мрія: Москва 1937» («Terror und Traum: Moskau 1937»), у якій він аналізує життя в Москві в один із найстрашніших років сталінського терору [69]. У цій роботі Шлегель використовує особисті щоденники, спогади, листи й інші джерела, які описують побут і переживання звичайних мешканців, що опинилися під тотальним контролем репресивного апарату. Разом з тодішніми мешканцями Москви ми встигаємо погортати газету «Правду», постояти в чергах, залишити замітку у щоденнику, що створює непоодинокі біографії окремих високопосадовців, що визначали вектор розвитку країни.

Другий підхід пов'язаний із критичним аналізом достовірності мемуарних джерел. Вчені, зокрема Річард Овері та Мартін Малія, наголошують на важливості врахування суб'єктивності і можливих упереджень авторів мемуарів [63; 66]. Особлива увага приділяється питанням ідеологічного впливу, саморедагування та бажанням авторів виправдати або пояснити власну поведінку в контексті тоталітарного середовища.

Третій підхід стосується педагогічного аспекту використання мемуарів та біографій у навчальному процесі. Викладачі та методисти розглядають мемуари як інструмент для розвитку критичного мислення, емпатії та емоційного сприйняття історії серед учнів. Використання мемуарних джерел у шкільній програмі з історії дозволяє не лише подавати інформацію, але й формувати уявлення про моральні вибори, які стояли перед людьми у минулому, що є важливим для формування цінностей молоді.

Сучасний стан досліджень

Сьогодні дослідження мемуарних джерел активно розвиваються в Україні, Європі та США. У працях західних істориків, таких як Роберт Сервіс, який спеціалізується на дослідженні російської та радянської історії, зокрема епохи радянського тоталітаризму та біографій радянських лідерів, таких як Ленін, Троцький і Сталін. Його праці займають особливе місце у вивченні історії тоталітарних режимів завдяки глибокому аналізу політичних і особистих мотивів радянських лідерів, а також ролі ідеології та репресій у формуванні сталінізму. В першу чергу буде розглянуто монографію «Сталін: Біографія» (Stalin: A Biography), що є монументальною працею, в якій Сервіс детально аналізує особистість Йосипа Сталіна, висвітлюючи його політичну кар'єру та механізми терору, які він застосовував для консолідації влади [70]. Ця біографія важлива для розуміння психологічних аспектів радянського тоталітаризму.

Оду з центральних сучасних дослідників посідає Тімоті Снайдер [38]. Його роботи зосереджені на людських стражданнях, ідеологічних конфліктах та соціальних наслідках тоталітаризму і займають важливе місце в дослідженні європейських тоталітарних режимів. Його праця «Криваві землі: Європа між

Гітлером і Сталіним» є одним із найвизначніших досліджень тоталітарного насильства [38]. У ній дослідник аналізує масові вбивства, що відбулися в Центрально-Східній Європі, охоплюючи території України, Польщі, Білорусі та країн Балтії, які стали ареною жорстокого протистояння нацистської Німеччини та Радянського Союзу у 1930–1940-х роках. Снайдер підкреслює, що мемуари жертв і очевидців, зібрані в цій роботі, дозволяють відтворити унікальну картину страждань та геноцидної політики цих режимів, що є необхідним для усвідомлення масштабів терору. У книзі «Чорна земля: Голокост як історія і застереження» Снайдер фокусується на специфіці Голокосту, він стверджує, що Голокост був наслідком ідеологічного конструкту нацистів, який виник в умовах бездержавності та анархії на окупованих територіях. Таким чином, наукові роботи Снайдера мають велике значення для розуміння природи тоталітаризму, оскільки дозволяють вивчати цей феномен не лише через політичні процеси, а й через людські свідчення.

Варто окремо зазначити, що у сучасній історіографії виділяють декілька основних підходів до вивчення мемуарних джерел у контексті тоталітаризму. Перший підхід полягає в аналізі мемуарів як важливого історичного джерела, що доповнює офіційні документи і статистичні дані, надаючи можливість дослідникам реконструювати суб'єктивний досвід учасників історичних подій. Бондаренко П.С вивчаючи розвиток використання еґо-документів в історії зазначає, що дослідники, такі як Тоні Джадт та Іван Беренд, звертали увагу на те, що мемуари дозволяють краще зрозуміти внутрішню динаміку тоталітарних режимів, їх вплив на окремих осіб та суспільство в цілому [50].

Наступною історіографічною базою є історичні біографії ключових фігур тоталітарних режимів, таких як Адольф Гітлер, Йосип Сталін, Беніто Муссоліні, що дозволяють розглянути особисті характеристики, політичні амбіції та дії цих лідерів, які вплинули на хід історичних подій. Роботи таких авторів, надають глибокий аналіз мотивації та рішень, які вплинули на формування тоталітарних режимів у Європі, такі як Ієн Кершоу "Гітлер: Біографія", яка є одною з найдетальніших біографій Адольфа Гітлера [61]. Кершоу акцентує увагу на

психологічних та ідеологічних аспектах Гітлера, показуючи, як його особисті риси, антисемітизм, жорстокість і маніпулятивність сприяли побудові нацистського режиму. Книга також аналізує, як суспільні умови в Німеччині того часу дали можливість Гітлеру завоювати владу.

Роберт Сервіс ("Сталін: Біографія"), надає широке уявлення про його життя та діяльність [70]. Сервіс досліджує не лише основні етапи життя Сталіна, але й те, як формувалася його особистість під впливом раннього життя, революційної діяльності та взаємодії з іншими лідерами. Книга висвітлює внутрішній світ Сталіна, його параною, безжалісність.

Саймон Монтефіоре, біографія "Сталін, двір червоного царя" дає поглиблене уявлення про характер радянського диктатора, його стосунки з найближчим оточенням і методи управління [64]. Монтефіоре теж акцентує увагу на параноїдальних рисах Сталіна, його жорстокості та стратегічному мисленні, що призвели до репресій, масових розстрілів, депортацій та створення системи, що контролювала кожен аспект життя громадян СРСР [65].

Такі біографії не лише відтворюють особисті риси лідерів, а й допомагають зрозуміти механізми влади, інструменти маніпуляції суспільством та ідеологічні принципи, які лежали в основі тоталітарних режимів. Через ці джерела можна вивчити, як особистість диктатора впливала на масштабні політичні рішення.

Незважаючи на значний інтерес до мемуарів та історичних біографій, існують і критичні зауваження до їх використання. Дослідники, такі як Торопцева А, Єловських У. та Баган Х, вказують на ризик романтизації або драматизації подій, що може викривити сприйняття історії [24; 28; 41]. Тому одним із важливих аспектів є критичне ставлення до джерел.

Наукові дослідження з цієї тематики активно розвиваються, що підтверджується великою кількістю публікацій, монографій, досліджень, книг, присвячених вивченню тоталітарних режимів через призму особистих спогадів. А також використання їх у шкільній практиці, наприклад у Навчальних посібниках для студентів ВНЗ з історії України та всесвітньої історії, Алексеєва

Ю., Вертегел А., Даниленко В.Ю, а також у посібнику *Методика навчання історії в школі* Пометун О., Фрейман Г. [22; 23; 36].

Подальша розробка цієї теми включає необхідність більш систематичного підходу до аналізу та інтеграції мемуарів у шкільну історичну освіту, що вимагає розробки відповідних методичних рекомендацій та навчальних матеріалів.

Мемуари ж зосереджені на подіях і людях, учасником яких був автор [24]. Вони часто пишуться у зрілому віці, відзначаються суб'єктивністю та історичною правдивістю. У мемуарній літературі автор постає як свідок історії, розкриваючи свій світогляд і концепцію подій. Щоденник, як найменш досліджений жанр мемуарної літератури, відображає реалії моменту [24]. Його записи є фрагментарними, але разом утворюють цілісну картину життя автора. Відмінністю щоденника є безпосередність та наближення до реального часу подій.

Таким чином, стан наукової розробки теми свідчить про великий потенціал та цінність теми мемуарів, спогадів і біографій у вивченні історії європейського тоталітаризму. Проте, для їх ефективного використання в освітньому процесі необхідно подолати ряд методологічних викликів, що стосуються критичної оцінки джерел та їх адекватної інтерпретації.

1.2. Джерельна база дослідження

Джерельна база дослідження є основою для аналізу та інтерпретації історичних фактів і явищ, пов'язаних із вивченням європейського тоталітаризму через призму мемуарів, спогадів та історичних біографій. Вона складається з різноманітних типів джерел, що дозволяють отримати комплексне уявлення про події, явища та персоналії, які формували історію тоталітарних режимів у Європі у ХХ столітті. Кожен тип джерела пропонує унікальні перспективи та відіграє вирішальну роль в аналізі складних взаємодій та особистих наративів, сформованих такими режимами, як сталінізм, нацизм та італійський фашизм.

Основними типами джерел у даному дослідженні є: Мемуари та спогади жертв та очевидців тоталітарних режимів, що забезпечують суб'єктивний, але

цінний погляд на події, які відбувалися в умовах диктатур. Наприклад, щоденники Анни Франк – відомий щоденник юної єврейської дівчинки є цінним джерелом, що дає читачам можливість зрозуміти страх, біль та надії жертв Голокосту, описуючи щоденні труднощі та емоційні переживання дозволяють зрозуміти трагедію європейського єврейства під час Другої світової війни на особистому рівні[18]. Це джерело дає унікальну можливість зрозуміти, як система знеособлювала і дегуманізувала людей. Такі джерела мають величезне значення в дослідженні, оскільки дозволяють зберегти пам'ять про злочини диктатур і розкривають трагічний досвід людей, які стали жертвами цих режимів. Вони дають змогу не лише зрозуміти масштаби репресій, а й відчуті особисті емоції та страхи людей, які пережили жахи тоталітаризму.

Документальні збірки та архівні матеріали, які містять офіційні документи, листування, накази та інші матеріали, що підтверджують або спростовують інформацію, надану в мемуарах і спогадах. Зокрема, документи, зібрані в збірнику "Реабілітовані історією" [37], дозволяють дослідити політику репресій і реабілітації в СРСР, ці матеріали надають офіційний контекст політики репресій, дозволяючи дослідити, як саме працювала система репресій, від верхівки політичної влади до окремих осіб, що постраждали.

Варто окремо зазначити, що дослідження документів про злочини тоталітарних режимів є складним і багатогранним завданням. Ці труднощі зумовлені низкою факторів, серед яких значну роль відіграє обмежений доступ до архівів, маніпуляція фактами в офіційній пропаганді, а також знищення документів, яке нерідко проводилося самими режимами з метою приховати свої злочини. Є кілька причин, по-перше, засекреченість та знищення документів. Як правило, прагнули приховати свої злочини від населення та міжнародної спільноти. Наприклад, у нацистській Німеччині під кінець війни відбувся процес отримав назву "Операція 1005", організована СС під керівництвом Пауля Блобеля [71, с.26]. В рамках цієї операції нацисти знищували документацію та ексгумували масові поховання, щоб приховати сліди знищення євреїв, ромів, військовополонених і цивільного населення на окупованих територіях. Також

накази на знищення видавалися по лінії міністерства пропаганди і розвідувальних служб, аби уникнути відповідальності та знищити докази планування й реалізації масових вбивств [54]. По-друге, відбувалось офіційне замовчування та викривлення, часто тоталітарні режими використовували викривлену пропаганду, щоб виправдати свої дії. Наприклад, радянські документи часто фальсифікували правдиву картину, намагаючись зобразити репресії як необхідну боротьбу з "ворогами народу" [46; 47]. По-третє, найголовніше це брак документації, у деяких випадках злочини здійснювалися неофіційними методами, без чіткої документації або наказів, щоб уникнути можливих доказів. Наприклад, масові розстріли часто здійснювалися за усними наказами або з мінімальною документацією. Це стосується і діяльності гестапо в нацистській Німеччині та деяких дій НКВД у Радянському Союзі.

Егодокументи самих диктаторів та їхніх соратників є надзвичайно важливим джерелом у вивченні тоталітаризму, оскільки вони дають змогу проаналізувати їх світогляд і мотивацію. Це особисті щоденники, листи, записки, промови та інші документи, які розкривають психологічні аспекти, амбіції та ідеологічні переконання, що лежали в основі їхніх дій. Наприклад:

Щоденники Йозефа Геббельса це один із найцінніших джерел для розуміння нацистської ідеології, пропаганди та внутрішньої політики Третього рейху [2]. Геббельс, міністр пропаганди, детально описував свої взаємини з Гітлером, стратегії з маніпулювання громадською думкою, підготовку антисемітських кампаній. Його записи показують, наскільки центральну роль відігравала пропаганда для забезпечення підтримки режиму та виправдання злочинів.

Сталінські переписки, збірка листів і записок Йосипа Сталіна, де він комунікує з іншими членами Політбюро, міністрами, військовими командирами, міжнародними політичними лідерами, такими як Черчилль, Еттли, Рузвельтом та Труменом [52]. . Переписка Сталіна допомагає зрозуміти, як він розглядав свою роль як лідера, контролював структури влади та ухвалював рішення про репресії.

Наприклад, листування Сталіна з Лаврентієм Берією та іншими керівниками НКВС проливає світло на масштаб і механізми масових арештів та страт.

Автобіографія Беніто Муссоліні [13]. Продиктована ним секретареві, де описані молоді роки Муссоліні, його активна участь у соціалістичних та пролетарських виданнях як журналіста, служба в армії під час Першої світової війни, що мала великий вплив на його подальші політичні погляди. Ключовим моментом автобіографії є опис Маршу на Рим 1922 року, який став поворотною подією для встановлення фашистського режиму в Італії. У ній також висвітлені ранні роки перебування Муссоліні при владі та його агресивна зовнішня політика, зокрема війна в Ефіопії, яку він розглядав як продовження імперських амбіцій Італії. частиною історії фашистської Італії та її пропагандистської машини. Вона також надає можливість побачити, як пропаганда формувала ідеологічний образ вождя і впливала на сприйняття його дій широкою аудиторією Автобіографія Беніто Муссоліні "Моє життя" надає ключову інформацію про становлення ідеології фашизму, висвітлюючи процеси формування диктаторського режиму в Італії [13]. Це джерело особливо важливе для вивчення природи лідерства в тоталітарних системах.

Автобіографічні спогади Себастьяна Гаффнера, викладені в "Історії одного німця", розкривають суспільно-політичну атмосферу міжвоєнної Німеччини, яка сприяла становленню тоталітаризму [1]. Автор як очевидець та учасник описує механізми адаптації інтелігенції до нових політичних умов.

Автобіографічні записки Рудольфа Гьосса, коменданта Освенцима, представлені в "Комендант Освенцима", деталізують функціонування системи концтаборів і механізм реалізації геноциду[3]. Текст доповнює праця "Освенцем в очах СС" (1976), що відображає бачення інших функціонерів концтаборів[15].

Щоденники Євгенії Гінзбург, "Крутой маршрут", відтворюють атмосферу сталінських репресій і долю політичних в'язнів, розкриваючи тягар репресивної системи через особистий досвід [4]. У цьому контексті важливим доповненням є "Щоденники" Сергія Єфремова (1923–1929), які висвітлюють політичне та суспільне життя України в умовах становлення радянського тоталітаризму [6].

Спогади Фелікса Керстена "П'ять років поруч із Гімmlером" відображають досвід організування Голокосту, даючи змогу глибше зрозуміти масштаби нацистських гонінь [7]. Аналогічно, акцентують увагу на етичних дилемах і впливі окремих особистостей на перебіг історичних подій. Спогади Ганса Гофмана, особистого фотографа Гітлера "Гітлер був моїм другом", додають інший вимір розуміння психології нацистських лідерів [5].

"Голод 33. Народна Книга-Меморіал" (1991) Маняка та Коваленка є вагомим документальним джерелом для дослідження геноциду українців під час Голодомору, а "Я вибрав волю" (1948) Володимира Кравченка представляє погляд політичного емігранта на тоталітарні реалії СРСР [9; 10].

Складнощі роботи з еґодокументами полягають у тому, що диктатори часто приховували або маніпулювали інформацією навіть у своїх щоденниках чи листах. Гітлер і Сталін, наприклад, не розкривали всю правду навіть перед своїм оточенням. Тому еґодокументи слід доповнювати іншими джерелами – архівними матеріалами, мемуарами свідків, офіційними документами – для більш повної і точної картини історії.

До джерельної бази цього дослідження також належать методичні розробки та навчальні програми, представлені на освітніх платформах, таких як "Методична розробка уроку з всесвітньої історії "Тоталітаризм"" та "Методичний матеріал 'Спогади на уроках історії'", сприяють розумінню того, як тема тоталітаризму інтегрується в сучасну освітню практику [11; 12; 16; 17]. Вони демонструють способи передачі історичного досвіду через навчальні матеріали, що є важливим аспектом для формування історичної пам'яті.

Спогади графа Галеаццо Чіано, видані в його "Дневниках", висвітлюють особливості зовнішньої політики фашистської Італії, демонструючи складну дипломатичну гру за участі Муссоліні [20]. Разом із "Воспоминаннями" Альберта Шпеера, які проливають світло на функціонування нацистської бюрократії, ці джерела створюють ґрунтовну базу для аналізу політичних процесів у фашистських державах [21].

Робота "Освенцем в глазах СС" є документальним свідченням функціонування концтаборів з точки зору їхніх охоронців [15]. Це джерело доповнює знання про механізми репресій і терору, які реалізовувалися нацистами в системі концентраційних таборів.

"Воспоминания" Микити Хрущова відображають динаміку радянського тоталітаризму через особисті враження одного з його ключових діячів [19]. Хрущов описує внутрішню політику СРСР і складні відносини всередині партійної еліти, що допомагає зрозуміти природу радянського режиму.

Джерельна база роботи ґрунтується на аналізі широкого спектру історичних, автобіографічних та мемуарних джерел, які надають цінну інформацію для дослідження європейських тоталітарних режимів. Вона охоплює праці, що репрезентують досвід як жертв, так і виконавців режимів, а також спогади очевидців та учасників ключових історичних подій.

Методичні матеріали, доступні через відкриті ресурси, такі як уроки з історії тоталітаризму, демонструють важливість інноваційних підходів до викладання складних тем. Вони також підкреслюють необхідність збереження пам'яті про злочини тоталітарних режимів.

Таким чином, джерельна база дослідження є комплексною і різноманітною, що дозволяє всебічно вивчити тему мемуарів, спогадів та історичних біографій у контексті європейського тоталітаризму. Використання різних типів джерел забезпечує глибше розуміння як суб'єктивного досвіду людей, так і об'єктивних обставин, що формували історичний контекст тоталітарних режимів. Це дозволяє отримати більш повну та об'єктивну картину подій для подальшого застосування у шкільній історичній освіті.

1.3. Теоретико-методологічна база дослідження теми

Дослідження вивчення європейського тоталітаризму є складною і різносторонню задачею, що вимагає поєднання багатьох методів, підходів, знань і дослідницьких принципів пізнання. У процесі написання кваліфікаційної роботи використовувалися принципи історизму, об'єктивності, системності,

науковості, всебічності, та соціального й цивілізаційного підходів. Історичний підхід забезпечує дослідження процесів чи явищ у контексті їхнього розвитку з урахуванням особливостей певної епохи. Він акцентує на важливості історичних обставин для розуміння подій і допомагає виявити причинно-наслідкові зв'язки та поступову еволюцію об'єкта дослідження. Принцип історизму, дозволив прослідкувати розвиток і трансформацію тоталітарних режимів у Європі через призму індивідуальних свідчень.

Принцип об'єктивності передбачає вивчення історичних подій, явищ та процесів без упереджень і суб'єктивних оцінок, з максимальною точністю та неупередженістю. Зосередившись на достовірних фактах, перевірених джерелах та критичного підходу до інформації. Цей принцип дозволив неупереджено аналізувати мемуарні джерела та спогади, зокрема, враховувати можливі суб'єктивні оцінки авторів джерел, і оцінювати вплив політичних і соціальних умов на їхнє написання. Це допоможе сформуванню об'єктивну думку щодо ролі тоталітарних режимів у формуванні ідеологічних наративів та їх впливу на повсякденне життя людей.

Принцип системності полягає у розгляді історичних явищ, подій чи процесів як частин цілісної, взаємопов'язаної системи на різних рівнях, наприклад політичному, соціальному, економічному, культурному тощо. Він сприяв виявленню взаємозв'язків між різними сферами суспільного життя у межах тоталітарних режимів. Це дало можливість аналізувати функціонування політичних, соціальних та економічних інститутів як єдиної системи, а також зрозуміти, яким чином особисті переживання і спогади вписувалися у ширший історичний контекст.

Принципи всебічності і науковості передбачає розгляд історичних подій, явищ або процесів з урахуванням усіх можливих аспектів і чинників, які на них впливають. Дослідження базується на фактах, критично осмислених джерелах, раціональному підході та обґрунтованих висновках. Це забезпечує детальне дослідження джерел та використаних у роботі понять і процесів. Аналізуючи мемуари, спогади та біографії, робота спиралася на науково верифіковані дані,

що дозволило уникнути надмірної суб'єктивності та емоційності, притаманної цим джерелам.

Соціальний підхід передбачає аналіз історичних явищ, подій і процесів крізь призму соціальних взаємодій, структури суспільства та соціальних інститутів. Цей підхід акцентує увагу на ролі соціальних груп, класів, спільнот і окремих осіб у формуванні та розвитку подій, досліджуючи, як соціальні фактори впливають на історичний процес. Що дав можливість проаналізувати, яким чином тоталітарні режими використовували пропаганду та репресії для контролю над населенням. Використання цього підходу дозволило глибше розглянути процеси ідентифікації, репресії та маніпуляції суспільною свідомістю через спогади та свідчення очевидців. Цивілізаційний підхід дає змогу розглядати історичні події, процеси й явища як складові частини загальної цивілізаційної динаміки, що дозволяє порівнювати та встановлювати зв'язки між локальними й глобальними аспектами історії, враховуючи культурний, соціальний та економічний контексти.

У дослідженні використовувалися загальнонаукові методи аналізу, синтезу, індукції та дедукції. Метод аналізу дав можливість глибше вивчити окремі мемуарні джерела та виділити ключові моменти у розвитку тоталітарних режимів, тоді як синтез допоміг зібрати ці елементи в єдину картину. Методи індукції та дедукції дозволили переходити від окремих випадків репресій до загальних висновків про систему тоталітарних репресій.

Серед спеціально-наукових методів важливу роль відіграв історико-порівняльний метод, що допоміг провести порівняльний аналіз репресій у сталінському, нацистському та фашистському режимах, визначаючи спільні та відмінні риси. Проблемно-хронологічний метод дозволив відтворити хронологію подій у контексті спогадів та біографій, показуючи еволюцію тоталітарних режимів від моменту їхнього зародження до періоду найбільшої репресивної діяльності.

Методологічною основою дослідження виступає міждисциплінарний підхід, що включає елементи історичної антропології, соціальної історії,

історичної біографістики та аналізу его-документів (мемуарів, спогадів, щоденників). Цей підхід дозволяє дослідити не лише офіційну політику тоталітарних держав, а й її сприйняття на індивідуальному рівні, що є важливим для повного розуміння сутності та наслідків тоталітаризму.

Методологія використання мемуарів та біографій як історичних джерел потребує критичного підходу. Важливим є врахування контексту написання цих джерел, особистості автора, його мотивів та об'єктивності. Як зазначає А. Торопцева у своїй статті «Вивчення особистості автора як один з етапів критики мемуарних джерел», необхідно зважати на можливі суб'єктивні спотворення подій, які можуть виникати через особисті упередження або зовнішні впливи [41]. Суттєву увагу потрібно приділяти також соціальному та культурному контексту, в якому формувалися спогади. Наприклад, у дослідженні репресій у радянському тоталітаризмі важливо враховувати роль страху та самоцензури, що часто впливали на те, як люди описували свої переживання. Роберт Конквест у своєму класичному дослідженні "Великий терор" звертає увагу на те, що багато мемуарів написано вже після смерті диктаторів, коли з'явилася можливість вільніше висловлюватися, але все одно зберігалися елементи самоцензури [52].

Теоретичні підходи, розроблені західними вченими, такими як Карл Фрідріх та Збігнєв Бжезінський у роботі «Тоталітарна диктатура і автократія», закладають важливу основу для розуміння природи тоталітаризму [57]. Їхня концепція тоталітарної диктатури досі залишається одним із основних аналітичних інструментів для вивчення тоталітарних режимів у Європі.

Таким чином, використання широкого спектра методів дослідження, принципів і підходів дозволило всебічно висвітлити питання використання мемуарів, спогадів та історичних біографій у вивченні європейського тоталітаризму, що сприяло глибшому розумінню цих режимів та їхнього впливу на історичну пам'ять і сучасне суспільство.

Висновки до першого розділу

Отже, , вивчивши і проаналізувавши історіографію з досліджуваної теми можна зробити висновок, що дослідження з теми активно розвивається, але вона

потребує подальшого комплексного дослідження. Подальше дослідження потребує систематичного підходу для аналізу та інтеграції цих джерел у освітній процес, що включає створення методичних рекомендацій.

Джерельна база дослідження складається з різноманітних джерел, таких як мемуари, щоденники, біографії, освітні матеріали з онлайн-платформ, що дає можливість побудувати комплексний аналіз суб'єктивного досвіду та об'єктивних умов, що формувалися в тоталітарних державах. Це забезпечує глибоке розуміння історичних подій і сприяє створенню багатогранної картини, яка може бути застосована у навчанні історії.

Методологічна база дослідження побудована на принципах історизму, об'єктивності, системності, науковості та всебічності. Історизм дозволив врахувати контекст епохи, а системність забезпечила комплексне бачення тоталітарних режимів. Використання міждисциплінарних методів, таких як правознавство, соціологія та психологія, надало глибокий інструментарій для аналізу джерел та поглибленого розуміння динаміки тоталітарних режимів

РОЗДІЛ 2. ДОСЛІДНИЦЬКА РОБОТА ЩОДО ВИКОРИСТАННЯ МЕМУАРІВ, СПОГАДІВ ТА БІОГРАФІЙ У ВИВЧЕННІ ЄВРОПЕЙ- СЬКОГО ТОТАЛІТАРИЗМУ

2.1 Радянський тоталітаризм, вивчення репресій та колективізації через особисті спогади і біографії.

Дослідження радянського тоталітаризму, зокрема репресій та колективізації, охоплює різні напрямки. Ключові напрямки дослідження можна структурувати наступним чином: Біографія Йосипа Сталіна. Яке теж можна розділити на етапи, це походження та ранні роки. Револьюційні та післяреволюційні роки. Боротьба за владу після смерті Леніна. Створення тоталітарної держави шляхом реформ. Формування культу особистості шляхом репресій. Воєнні та повоєнні роки.

Вивчення свідчень жертв репресій. Мемуари та щоденники політичних в'язнів: Дослідження особистих спогадів тих, хто пережив репресії, Євгенія Гінзбург, Лев Копелев [4]. Ці мемуари відображають життя у таборах, методи тиску на в'язнів та способи виживання. Особисті записи та листи родичів жертв: Аналіз документів, що описують емоційний вплив репресій на сім'ї в'язнів, руйнування сімейних зв'язків та страх втрати близьких. А також свідчення жертв Голодомору, наприклад фундаментальна праця Володимира Маняка та Лідії Коваленко "Голод 33. Народна Книга-Меморіал", Збірник свідчень селян, що пережили Голодомор, спогади очевидців та архівні матеріали, що розкривають масштаби трагедії 1932-1933 років [10]. Це дозволяє зрозуміти масштаби та глибину трагедії, спричиненої політикою Сталіна. Політика колективізації та Голодомор як наслідок посідає особливе місце в дослідженні цієї теми. Спогади селян про колективізацію та розкуркулення, дає змогу побачити, як політика вплинула на сільське господарство і соціальну структуру села. І аналіз мемуарів і свідчень очевидців Голодомору, зокрема дослідження Роберта Конквеста, який вивчав штучний голод і роль сталінської політики в його виникненні [52].

Вивчення впливу сталінського тоталітаризму на повсякденне життя. Пропаганда і контроль над суспільною думкою, як радянська пропаганда

використовувалася для виправдання репресій і підтримки культу Сталіна. Вплив пропаганди на освіту, культуру, пресу і навіть побут. Атмосфера страху та самоцензура, те як атмосфера страху впливала на повсякденне життя, змушувала людей доноси на сусідів і колег, а також як люди приховували свої думки, щоб уникнути підозр. Це призводило до глобальних соціальних травм, таких як, руйнування особистих стосунків, політична система проникала у сімейні стосунки, породжуючи недовіру, взаємні підозри та розрив сімейних зв'язків. Дослідження таких авторів, як Роберт Конквест, Шейла Фіцпатрік, Орlando Файджес, які проаналізували політику Сталіна, репресії та колективізацію. Вони використовують мемуари та інші свідчення для відтворення історичної картини сталінського терору.

Отже, Радянський тоталітаризм почав формуватися після Жовтневої революції 1917 року, проте найбільш виразно він проявився у період правління Йосипа Сталіна, який зосередив у своїх руках абсолютну владу, здійснивши чистки та ліквідацію політичних супротивників. Сталін, який народився у 1878 році у грузинському місті Горі, спочатку проявив себе як активний учасник революційної діяльності більшовиків. Автор біографії про Сталіна, Роберт Сервіс, підкреслює, як умови дитинства, складні відносини з батьками та суворе семінарське навчання сформували особистість Сталіна, його жорстокість, прагнення до влади та підозрілість [70, с.13-22]. Сервіс акцентує на тому, що Сталін рано виявив здатність до жорстких, іноді безжальних дій, що згодом стане визначальною рисою його правління, про що наголошує більшість дослідників. Після революції він швидко піднявся кар'єрними сходами завдяки підтримці Леніна, а вже у 1920-х роках став генеральним секретарем Комуністичної партії, що дозволило йому здобути контроль над політичними процесами в країні.

Після смерті Леніна в 1924 році в Радянському Союзі почалася боротьба за владу, у якій Йосип Сталін поступово зайняв провідну позицію. На той час Сталін уже обіймав посаду Генерального секретаря Центрального Комітету партії, що дозволяло йому мати вплив на апарат управління та призначення кадрів. Спочатку він об'єднався з Григорієм Зінов'євим і Львом Каменєвим, щоб

послабити головного суперника — Льва Троцького, який мав широку підтримку в армії і революційний авторитет [58].

До 1925 року Сталін та його союзники змогли витіснити Троцького з керівних посад, а у 1927 році Троцького взагалі вигнали з партії. Після цього Сталін звернувся проти своїх недавніх союзників — Зінов'єва і Каменєва, які об'єдналися в ліву опозицію, виступаючи проти авторитаризму і політики Сталіна. В результаті цих конфліктів у 1928 році обидва були відсторонені від влади, а Сталін став одноосібним лідером партії [64]. У цей час Сталін також ініціював масштабні економічні перетворення. У 1928 році він розпочав політику колективізації сільського господарства, що призвела до примусового об'єднання селянських господарств у колгоспи. Колективізація викликала масовий спротив селян, особливо заможних (куркулів), яких Сталін вважав ворогами держави. Паралельно із колективізацією почалася індустріалізація, спрямована на перетворення СРСР на потужну індустріальну державу [67].

Щоденники Єфремова С. О. (1923–1929) є важливим історичним джерелом, що дозволяє глибше зрозуміти політичну й соціальну реальність України в період 1920-х років. Ці записи висвітлюють складну атмосферу життя під радянським тоталітарним режимом, особливості його впливу на інтелігенцію та суспільство загалом [6]. По смерті Леніна він записав анекдот 26 січня: «Прийшли Маркс і Ленін до раю, а Ілліча не пускають. Він уліз у торбу до Маркса. Той — у рай, а торбу забув. "Забери своє барахло!" - кричать йому вслід архангели», це є хорошим прикладом іронічного народного фольклору, що виник у радянській державі як реакція на культ особистості та офіційну ідеалізацію лідерів [6 с.62]. У своїх записах Єфремов детально описує форми державного контролю, що проявлялися через цензуру, репресії та постійний нагляд за особистим життям громадян. Щоденники також розкривають суперечності політики українізації, яка на перший погляд сприяла розвитку української мови та культури, але часто використовувалася владою як засіб маніпуляції й контролю. У текстах помітний глибокий внутрішній конфлікт автора, пов'язаний із виживанням у тоталітарному середовищі, де ідеологічний тиск створював

численні моральні дилеми. Особливе значення мають його роздуми про взаємодію старої інтелігенції з новими радянськими елітами, які формувалися в умовах репресивної системи [6, с. 150-194]. Щоденники Єфремова є прикладом цінного джерела для вивчення не лише політичних процесів, а й суспільних настроїв, внутрішнього стану інтелектуалів того часу та суперечностей культурної політики.

На початку 1930-х років Сталін уже повністю контролював партійний апарат і мав вплив на всі важливі державні рішення. В цей час він розпочав так звані "чистки" серед партійних кадрів, які стали ще одним інструментом для зміцнення його влади. Проти тих, хто виступав проти його політики, включаючи колишніх соратників, почалися репресії [40]. У результаті масових арештів та показових процесів у 1930-х роках були знищені тисячі партійних діячів, військових і звичайних громадян, що закріпило за Сталіним абсолютну владу і страх у суспільстві [40]. Таким чином, шлях Сталіна до диктатури був поступовим, але послідовним. Використовуючи партійну структуру, політичні маніпуляції, економічні реформи та репресії, він перетворив Радянський Союз на тоталітарну державу, де Сталінський режим 1930-х років у СРСР відзначився жорстким централізованим керівництвом, масштабними репресіями, а також радикальними економічними та соціальними перетвореннями, що мали на меті створити потужну індустріальну державу та утвердити абсолютну владу Йосипа Сталіна [44].

Після ліквідації опозиції всередині партії на початку 1930-х років Сталін фактично став одноосібним лідером Радянського Союзу. Він здійснював тотальний контроль над партією, державними інститутами і, в результаті, над усім суспільством. Сталінський режим був побудований на страху, відданості та жорсткому придушенні будь-якої опозиції. Політичний устрій набув форми тоталітарної держави, де партійна влада проникала в усі сфери життя громадян [56]. У 1928 році Сталін оголосив курс на прискорену індустріалізацію країни, метою якої було перетворення СРСР з аграрної держави на індустріальну наддержаву, здатну конкурувати з розвиненими капіталістичними країнами.

Перший п'ятирічний план (1928–1932) передбачав значне збільшення обсягів виробництва в промисловості, особливо у важкій промисловості, і покращення інфраструктури. Проте реалізація цих планів здійснювалася ціною надзвичайного напруження, зокрема примусовою працею в таборах ГУЛАГу, а також за рахунок суворого контролю і мобілізації всіх ресурсів країни [39]. Система ГУЛАГу, створена ще на початку 1930-х, стала масштабною мережею концентраційних таборів, куди потрапляли сотні тисяч ув'язнених. У таборах працювала значна частина радянської індустрії, включно з видобутком ресурсів у важкодоступних районах. Репресії торкнулися кожного: від членів партії до військових командирів, науковців, інтелігенції та простих робітників. Багато свідчень цього періоду знаходимо у мемуарах жертв репресій, таких як Євгенія Гінзбург у своїх мемуарах "Крутий маршрут" розповідає про свій досвід арешту та життя у таборах ГУЛАГу, відображаючи жахливі умови та моральні випробування. Гінзбург, як і багато інтелігентів того часу, зазнала переслідувань, незважаючи на свою лояльність до партії, і стала жертвою політики, яка не розрізняла друзів і ворогів. Вона описує, як сталінський режим знищував довіру і порушував базові людські зв'язки: «Ми не могли довіряти нікому, навіть близьким» [4, с. 45]. Її розповідь показує, як тоталітаризм проникав у міжособистісні стосунки, підриваючи людяність і доброзичливість. Більшість подальших мемуарів та спогадів часто мімікують під Гінзбург.

Енн Епплбом «ГУЛАГ. Павутина Великого терору», авторка підкреслює, що система ГУЛАГу стала не лише інструментом покарання, але й важливим економічним фактором у розвитку СРСР. Вона зазначає, що Сталін вважав їх важливими для економічного росту [46, с. 14]. Ключовим аспектом, який авторка розглядає жінок в лагерьх, зазначаючи, що вони піддавались як фізичному так і сексуальному насиллю, також приводить різні спогади постраждалих [46, с. 298-316]. Автор також звертає увагу на соціальну ізоляцію жінок, яку ще більше посилювали жорсткі норми табірної режиму. Жінки, які втрачали зв'язок із дітьми і сім'єю через тривале ув'язнення, часто перебували в стані глибокої

депресії та відчаю. Це, у свою чергу, використовувалося адміністрацією таборів як додатковий інструмент контролю і психологічного тиску на в'язнів [47].

Одними з важливіших джерел є спогади Віктора Кравченка «Я обрав волю» Особисте й Політичне Життя Советського Урядовця, яка має переклади багато мов і є потужним джерелом розуміння сутності радянського тоталітаризму [9]. Спогади Віктора Кравченка «Я обрав волю» надають можливість глибше зрозуміти жахи репресій, колективізації та механізмів радянської диктатури. Кравченко, колишній радянський урядовець, через свої мемуари розкриває драматичні події свого життя, від колективізації до особистого вибору свободи у вигнанні. У розділі «Втеча серед ночі» автор описує страх і ризик, що супроводжував його під час втечі з-під контролю радянської влади, уривок «У моїм ріднім краю ті, що зо мною працювали й приятелювали, не згадуючи вже тих, що мене кохали, будуть також нап'ятовані, у підозрінні. Щоб це пережити, вони мусітимуть затерти пам'ять по мене, забути, що мене коли-будь знали. Щоб спасти себе, вони мусітимуть зірвати зо мною, виректися мене, так, як свого часу я вдавав, що зірвав з тими, що стягнули на себе ненависть советської держави.» [9, с.3]. По-перше, система тотального контролю породжувала страх і вимагала від людей демонстративного відмежування від тих, кого влада вважала ворогами. Це свідчить про глибокий рівень втручання держави у приватне життя громадян, де особисті стосунки ставали об'єктом політичної маніпуляції. По-друге, підозрілість і примусове розірвання зв'язків із близькими людьми відображають руйнівний вплив репресій на соціальні зв'язки та психологічний стан суспільства. Така ситуація є яскравим свідченням дегуманізуючого впливу тоталітарної системи на людину та суспільство загалом. Відчуття переслідування і постійної небезпеки, які він переживав, символізують загальну атмосферу життя в умовах тоталітаризму, де людина постійно перебувала під загрозою доносу, арешту чи розстрілу. Розділи, присвячені колективізації, такі як «Жах на селі» та «Пекельні жнива», яскраво демонструють економічні та соціальні катастрофи, спричинені примусовими методами впровадження соціалістичних реформ Кравченко описує голод,

руйнування традиційного укладу життя і масову загибель людей унаслідок насильницького відчуження селян від засобів виробництва: «Положивши дітей спати, наша господиня зачала оповідати нам про свою долю. — Про мертвих говорити вам не буду, думаю, що це все знаєте. А про те гірше. — на половину мертвих, або майже мертвих. У Петрове спухлих із голоду людей сотки... Поїли ми вже все, що попало під руки: собак, котів, польових мишей, птахів. Завтра за дня побачите обстругані з кори дерева, бо й кору ми вже з'їли. І кінський гній з'їли... Спинилась. Мабуть відчула, що її слова або мене перелякали, або, що їм не вірю. Повторила: — Так, і кінський гній їмо. Бємося за нього. У ньому бувають цілі зерна.» [9, с. 106]. Ці спогади свідчать про безжальну політику радянського режиму, що підпорядковував економіку і суспільство ідеологічним цілям

Особливе місце у мемуарах займають розповіді про особистий досвід автора під час політичних чисток. У розділі «Моя перша чистка» Кравченко змальовує страх, що охопив радянських чиновників у період сталінських репресій, коли найменша підозра чи неправильно зрозумілий вчинок могли призвести до смертного вироку [9]. Ці події яскраво показують, як тоталітарний режим використовував терор як інструмент контролю над суспільством. Цінність таких спогадів для історичного дослідження полягає у їхній здатності доповнювати офіційну історію суб'єктивним досвідом. Вони допомагають зрозуміти внутрішній світ людей, які жили в умовах тоталітаризму, їхній вибір і стратегії виживання. Біографічні та мемуарні джерела розкривають деталі, які недоступні через інші види історичних документів, дозволяючи більш глибоко аналізувати і оцінювати події минулого. Використання мемуарів Кравченка в навчальному процесі сприяє розвитку критичного мислення учнів, їхньої здатності аналізувати джерела інформації та співставляти суб'єктивні свідчення з офіційними історичними фактами. Такі матеріали збагачують уроки історії, додаючи їм емоційної та інтелектуальної глибини, дозволяючи учням наблизитися до розуміння складних соціальних і політичних процесів минулого.

Паралельно з індустріалізацією розпочалася колективізація сільського господарства. Колективізація сільського господарства в СРСР була одним із

наймасштабніших та найжорстокіших заходів сталінської політики, що розпочався в 1929 році. Метою цієї кампанії було перетворення традиційного аграрного сектору на державну систему, яка могла забезпечити швидке зростання промисловості. Сталін розглядав сільське населення як джерело ресурсів, необхідних для індустріалізації, і колективізація стала не лише економічною, а й політичною стратегією для посилення контролю над селом [56]. Колективізація полягала у створенні колективних (колгоспи) та державних (радгоспи) господарств, що означало знищення приватної власності на землю і засоби виробництва. Цей процес був примусовим і супроводжувався конфіскацією майна заможніших селян, яких оголошували "куркулями" — ворогами держави [70]. У радянській пропаганді куркулів зображали як експлуататорів і гнобителів біднішого селянства, що виправдовувало репресивні заходи проти них. Їхнє майно конфісковували, а самих селян разом із родинами виселяли до віддалених регіонів або відправляли до таборів ГУЛАГу.

У книзі "Шепоти: Приватне життя в сталінській Росії" Орландо Файджес досліджує вплив колективізації, репресій та соціального контролю на повсякденне життя радянських громадян [55]. Він підкреслює, що колективізація, розпочата в 1928-1930 роках, стала "великим переломом" в радянській історії, адже зруйнувала спосіб життя, що існував століттями. Файджес наводить приклади з різних сіл, де під час колективізації проявлялися заздрість та жадібність. Сільські підлітки та алкоголіки, приєднуючись до комсомолу, часто використовували свої позиції для доносів на заможніших сусідів, які вважалися "куркулями". При цьому, як зазначає автор, володіння ліжком могло стати приводом для обвинувачення в куркульстві. Куркулів депортували до таборів або змушували тікати, а їхні родини переживали значні травми. Файджес показує цю ситуацію з двох боків — і куркулів, і тих, хто їх зраджував, підкреслюючи "балансоване бачення" та співчуття до жертв сталінського комунізму. Багато хто з них, прагнучи прийняти новий статус, «закінчували як палкі сталіністи» [55, с. 143]. Це свідчить про те, як сталінська пропаганда і соціальний контроль змінювали не тільки особисту ідентичність, але й систему цінностей молодих

радянських громадян, роблячи їх частиною тоталітарної системи. Файджес також описує випадок поета Олександра Твардовського, який зрадив своїх батьків та братів, називаючи їх "куркулями". Це показує, як колективізація руйнувала родинні зв'язки та змушувала людей зраджувати навіть найближчих, щоб довести свою відданість режиму. У підсумку, дослідження Файджеса показує, що колективізація була не лише економічним заходом, але й інструментом тотального контролю, який проник у всі аспекти життя громадян.

Сталінська політика колективізації була спрямована на радикальне перетворення сільського господарства, але вона викликала сильний опір, особливо серед заможних селян, які мали власне майно, землю та худобу. Багато селян не бажали добровільно віддавати свої господарства у колективні господарства (колгоспи) та зберігати особисту власність, яку вважали засобом виживання. Це спричинило масові акти самозахисту — люди знищували худобу, інвентар, аби уникнути передачі їх колгоспам, саботували накази влади, що демонструвало глибоку недовіру до радянського керівництва та відчуття загрози власному способу життя. Роберт Конквест у своїй книзі "Жнива скорботи" описує, як насильницьке вилучення зерна та інших продуктів у селян спричинило штучний голод, що забрав мільйони життів [52]. Його дослідження, побудоване на основі свідчень очевидців, показує, як радянська влада не зупинялася перед жорстокими методами для досягнення своїх економічних і політичних цілей.

Сталінська політика колективізації на українських землях супроводжувалася жорсткими репресіями — насильством, арештами, депортаціями та "розкуркуленням". Тисячі українських селянських родин були виселені до віддалених регіонів або відправлені до таборів примусової праці, що призвело до занепаду багатьох громад і вселило страх у сільські громади. Колективізація та вилучення зерна для потреб індустріалізації стали причинами катастрофічного голоду. В 1932–1933 роках Голодомор охопив українські землі, забравши життя мільйонів людей. Ця трагедія залишила важкий економічний, соціальний та психологічний спадок. Політика колективізації мала не лише

економічні, але й політичні цілі. Сталін прагнув отримати контроль над сільським населенням, вбачаючи в ньому загрозу для режиму. Насильницька колективізація стала інструментом його стратегії створення повністю підконтрольної державі економіки та суспільства, де кожен аспект життя контролювався.

У книзі "Голод 33. Народна Книга-Меморіал" Володимир Маняк та Лідія Коваленко зібрали численні свідчення очевидців, що відображають жахливі реалії Голодомору. Вони висвітлюють, як голод і репресії стали не лише фізичним випробуванням, але й великим моральним ударом для українського села. Наприклад, свідчення очевидців про те, як люди намагалися вижити, міняючи останнє майно на їжу в сусідніх областях або навіть у Білорусії та Росії. Проте, у 1933 році радянська влада заблокувала можливість пересування, і «пости на залізниці не допускали селян до поїздів» [10]. Особливо сильні свідчення, де автори описують місця масових поховань, що залишилися без пам'ятників чи хрестів, а іноді й без слідів: «Десяцький, Коваль, повкидав їх в порожню криницю. Так ховали всіх, якщо не було кому викопати ями.», згадуючи Волочай Петро Антонович [10, с. 171]. Він дає потужні свідчення про Голодомор і соціальні наслідки сталінського режиму. Він зображує трагічний момент, коли дитина бачить смерть батька від голоду, наслідок політики вилучення продовольства та репресій. Фраза «Дай їсти. Викопаємо» символізує важкий вибір, коли навіть поховання рідного залежить від наявності їжі, що свідчить про крайнє зубожіння. Також помітний іронічний ідеологічний вплив: у школі діти змушені співати гімни на честь Сталіна, заміщуючи родинні цінності лояльністю до партії. Це показує, як радянська пропаганда формувала «радянську людину. Фрагмент передає безвихідь і втрату людяності, що панували в часи Голодомору: «А я побачив, що він ніби вмирає. Побіг сказати мамі. І це було так. Хто викопає яму? «Дай їсти. Викопаємо». Мама і сестра Настя віддали свої пайки святкового першотравневого супу, і так була викопана яма. Батькові суп не дали, бо він не на роботі... В школі ми співали: Хай живе

товариш Сталін, Хатаєвич і ЦК. Ми частушечки кінчаєм До побачення, пока.» [10, с. 172].

Автори також звертають увагу на те, як радянська пропаганда звинувачувала українських селян у тому, що вони "не хочуть працювати", виправдовуючи таким чином голод [10]. Свідчення очевидця, який згадував, що в Москві існувала думка, нібито «хохли не хочуть працювати — то й голод», і що голод був штучно створений для прискорення колективізації. Книга Маняка та Коваленко є потужним джерелом, яке надає голос жертвам Голодомору і зберігає пам'ять про цю трагедію.

Таким чином, колективізація стала не тільки засобом економічного розвитку, а й масштабним інструментом політичного придушення, який трансформувалася традиційний спосіб життя та призвів до глибоких травм у суспільстві. Це була політика, що формувала нову радянську реальність, побудовану на жорстокому примусі, колективній власності та контролі, і залишила тяжкі наслідки для майбутніх поколінь.

У книзі Кульчицького Станіслава "Голодомор 1932-1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення" автор використовує свідчення селян, що вижили в умовах Голодомору, аби розкрити методи примусового вилучення ресурсів, з якими стикалися селяни. Та показує, як політика колективізації та надмірних хлібозаготівель призводила до голоду і депопуляції регіонів [32]. Свідчення жертв Голодомору підкреслюють масштаби і жорстокість цієї політики, яка не залишала селянам шансів на виживання.

Листування між Йосипом Сталіним і Лазарем Кагановичем у червні-серпні 1932 року дає чітке уявлення про позицію Сталіна щодо голоду в Україні та репресивних заходів, спрямованих на забезпечення хлібозаготівель зазначає Василь Марочко [35]. Сталін наполягав на жорсткому виконанні планів, ігноруючи критичне становище селян. Наприклад, у відповідь на звернення Власа Чубаря і Григорія Петровського про перегляд планів через масовий голод, Сталін відповів категорично: «Дати ще хліба нізащо і нізвідки» [35, с. 1]. Це свідчить про свідоме нехтування потребами населення, адже йшлося про

насінневу позику, а не продовольчу допомогу, з чим погоджуються більшість біографів Сталіна. Він постійно наголошував на необхідності виконання хлібозаготівельного плану, попри відомі йому факти голоду і розорення цілих районів. У своїх листах він прямо вказував на «необхідність виконання плану на 100 відсотків» і навіть пропонував замінити керівництво в Україні, якщо воно не зможе забезпечити його виконання [35, с. 2]. Сталін також розробив каральні заходи проти селян, які намагалися вижити, включаючи так званий "Закон про п'ять колосків", що дозволяв переслідувати селян за найменшу спробу врятуватися від голоду [32; 35, с. 3; 45]. Цей закон уможливив масові арешти й суворі покарання за збирання колосків для особистого харчування, що закріпило репресивну політику сталінізму. Отже, листування показує, як Сталін і його оточення цілеспрямовано використовували голод як метод примусу та політичного контролю, ігноруючи наслідки для людських життів.

Перший том мемуарів Микити Сергійовича Хрущова, "Воспоминания", є важливим джерелом для дослідження радянської історії, особливо епохи сталінізму [19]. Хрущов, як один із ключових політичних діячів Радянського Союзу, надає унікальну перспективу на політичну систему, внутрішні механізми управління, а також на діяльність Сталіна та його оточення [19, с. 105]. Крім політичного аналізу, мемуари розкривають приватне життя радянських лідерів, їхній характер, взаємодію та конфлікти [19]. Хрущов змальовує не лише своїх політичних союзників, але й противників, таких як Молотов, Берія, Маленков. Однак мемуари Хрущова мають певну суб'єктивність, зумовлену його прагненням виправдати свої дії та представити їх у сприятливому світлі. З огляду на це, важливо використовувати його спогади у поєднанні з іншими джерелами для перевірки достовірності фактів та контексту подій. Для нас мемуари "Воспоминания" є цінним джерелом не лише для вивчення внутрішньої політики Радянського Союзу, вони також дозволяють дослідити методи побудови нарративу у спогадах високопосадовців, їхній вплив на формування історичної пам'яті та ідеологічної спадщини.

Однією з найжахливіших сторін сталінського режиму стали масові репресії та чистки, що розпочалися в середині 1930-х років. Після завершення колективізації Сталін посилив свій контроль над країною, розпочавши ліквідацію реальних або уявних "ворогів народу". Репресії спочатку були спрямовані на управлінців, інтелігенцію та партійних діячів, але згодом охопили всі верстви населення. Найжорстокіший період, відомий як Великий терор, тривав у 1937–1938 роках, коли політика насильства досягла свого піку.

Під час Великого терору Сталін організував масові арешти та страти, щоб укріпити свою владу та придушити опозицію. Чистки зачепили не лише громадян, а й Комуністичну партію, армію та НКВС, де було репресовано багато працівників. Важливим інструментом терору стали показові судові процеси, на яких звинувачуваних змушували визнавати свою вину під тиском допитів і тортур. Масові репресії знищили тисячі людей, зруйнували довіру в суспільстві та зміцнили одноосібну владу Сталіна, перетворивши його на абсолютного диктатора. «Біографія людини перетворювалася на смертний вирок, адже зв'язок із польською культурою або католицькою церквою ставав доказом участі в міжнародній шпигунській мережі.» - пише Тімоті Снайдер в монографії «Криваві землі» про той період [38].

Орландо Файджес у своїй книзі "Шепоти: Приватне життя в сталінській Росії" описує, як підозра і страх пронизували радянське суспільство в ці роки. Багато людей були змушені публічно засуджувати навіть своїх родичів, щоб уникнути репресій. Файджес підкреслює, що для багатьох жителів СРСР цей період став часом морального та емоційного випробування, коли звичне життя було повністю підпорядковане вимогам системи [55]. Зі спогадів жертв репресій видно, що страх і самоцензура залишалися на рівні побуту навіть після смерті Сталіна. Шейла Фіцпатрік у праці "Повсякденний сталінізм" детально аналізує щоденне життя громадян у 1930-х роках [35]. Вона зазначає, що люди боялися не лише влади, а й один одного, оскільки система сприяла поширенню доносів і підозрілості. Фіцпатрік наголошує, що атмосфера тотального контролю та страху була невід'ємною складовою сталінського режиму, яка залишила глибокий слід

на суспільстві навіть після його падіння. Навіть сімейні стосунки піддавалися політичному тиску: доноси, взаємні підозри та страх стати "ворогом народу" проникали у приватне життя, державний апарат часто використовував інформаторів, щоб тримати населення під контролем, що викликало глибоке соціальне відчуження і руйнувало довіру між людьми [35].

Після завершення періоду "Великих чисток" сталінський режим продовжував зміцнювати тоталітарну систему, зокрема через створення та поширення пропаганди, яка виправдовувала дії держави та формувала культ особистості Сталіна. Пропаганда відіграла ключову роль у підтримці тоталітарного режиму, нав'язуючи ідеологічні установки, що проникали у всі сфери життя. Пропаганда підтримувала образ "великого вождя", якому приписували надприродні якості та незламну мудрість. Це створювало атмосферу культу особистості, яка зміцнювала контроль над населенням [30]. Для цього сталінський режим суворо контролював культурне життя країни. Відповідно до ідеології соціалістичного реалізму, література, мистецтво, театр і кіно мали виховувати громадян у дусі відданості комунізму і служити інтересам держави. Письменники, художники, музиканти, режисери повинні були працювати в рамках офіційної ідеології, інакше їх очікували переслідування. Сталінський режим 1930-х років перетворив Радянський Союз на тоталітарну державу з абсолютним культом особистості Сталіна.

Таким чином, мемуари, спогади та біографії є важливим джерелом для розуміння радянського тоталітаризму, оскільки вони відображають не тільки фактичні події, але й психологічний вплив режиму на окремих людей. Завдяки цим свідченням ми можемо бачити, як сталінський режим намагався знищити не лише фізичне, а й духовне життя своїх громадян, створюючи систему, в якій навіть особисті думки і почуття піддавалися жорсткому контролю.

Мемуари й щоденники громадян того часу розкривають, як люди відчували себе частиною системи, де їхні особисті інтереси та переконання не мали значення. Дослідження мемуарів та біографій, як-от Гінзбург, показують, що радянський тоталітаризм створив суспільство, де страх і недовіра стали

основою існування. Люди були змушені приховувати свої справжні почуття та переконання, аби вижити, що призвело до формування соціальної поведінки, де лицемірство і подвійні стандарти стали звичними. Цей досвід радянського тоталітаризму залишив глибокий слід у суспільній свідомості, вплинув на культурні та психологічні аспекти життя громадян, що відображено у численних особистих свідченнях і спогадах.

Під час Другої світової війни Сталін посилив радянський тоталітаризм, застосовуючи жорстокі методи контролю і репресії для зміцнення своєї влади. Розпочавши активну участь у розв'язанні війни в 1939, в 1941 році Німеччина почала напад на Союз, Сталін швидко централізував командування та запровадив наказ №227 («ні кроку назад»), що підсилювало страх і жорстоку дисципліну серед солдатів[40]. Для мобілізації ресурсів країни Сталін жорстко контролював промисловість і впровадив політику тотальної відданості режиму. Показові судові процеси і масові арешти створювали атмосферу страху навіть серед радянських лідерів та військових, що призвело до значних жертв.

У результаті війна закріпила одноосібну владу Сталіна, яка поширилася на країни Східної Європи, формуючи основу радянського контролю в регіоні і поглиблюючи тоталітарний вплив у повоєнний період. Радянський тоталітаризм за Сталіна базувався на повному контролі над усіма аспектами суспільства, де репресії та страх стали основними інструментами утримання влади. Мемуари, біографії та свідчення очевидців допомагають глибше зрозуміти масштаб жорстокості та її вплив на суспільство. Ці джерела показують, як репресії, колективізація та політика контролю руйнували життя звичайних людей, формували атмосферу страху та підозр і придушували особисту свободу. Однак, попри жорстокий тиск, багато людей зберегли свою індивідуальність і гідність, що робить ці особисті свідчення неоціненними для розуміння впливу тоталітаризму на людину.

2.2 Нацистський тоталітаризм, дослідження становлення режиму через особисті спогади і біографії.

Нацистський тоталітаризм, який зародився в Німеччині у 1930-х роках під керівництвом Адольфа Гітлера, став одним із найжорстокіших режимів у світовій історії. Цей режим, особливо його політичні репресії та Голокост, залишив глибокий слід у суспільній пам'яті, зумовлюючи потребу у всебічному науковому дослідженні. Аналіз нацистського тоталітаризму ґрунтується на документах, мемуарах і біографіях як жертв, так і виконавців злочинів, що дозволяє розглянути функціонування режиму з різних ракурсів — від формування особистості Гітлера як лідера до реалізації політики геноциду.

Біографія Адольфа Гітлера є однією з ключових тем дослідження нацистського режиму. Вивчення його дитинства та юності, а також досвіду в Першій світовій війні, розкриває передумови формування його радикальних націоналістичних та антисемітських переконань. Дослідження шляху Гітлера до влади показує, як він використав пропаганду і репресії для перетворення демократичної Веймарської республіки на тоталітарну державу. Значну роль у цьому відігравав культ особистості та пропаганда, очолювана Йозефом Геббельсом, яка створювала образ Гітлера як безпомилкового лідера [31]. Чи спогади його приближених осіб, наприклад Генріх Гофман, особистий фотограф Адольфа Гітлера, залишив кілька книг спогадів, які стали цінними джерелами для дослідників нацистської Німеччини[5]. Його спогади містять як історичні дані, так і особисті спостереження, що дають уявлення про життя Гітлера та внутрішнє коло нацистської еліти. А також низка біографів Гітлера, які досліджували його життя та діяльність з усіх аспектів, від психологічних особливостей до інтимного життя[25; 26; 27; 34].

Уривок зі спогадів "Гітлер був моїм другом" фотографа Гітлера Генріха Гофмана: «Фактичне оголошення війни з боку Великої Британії викликало раптовий відтік мас від партії — я яскраво пам'ятаю різкий контраст між шаленим ентузіазмом 1914 року і глибокою пригніченістю 1939-го... . Тоді я перебував у рейхсканцелярії і зайшов ненадовго до Гітлера, ... , на його обличчі

застиг вираз невіри, здивування та прикрості. Рукою він зробив жест майже безнадійної покірності. — І за це, друже мій, треба подякувати цим дурням, цим так званим експертам з міністерства закордонних справ.... Я неодноразово особисто чув, як Ріббентроп з апломбом і самовпевненістю, ..., запевняв Гітлера, ..., що Британія нізащо не боротиметься, що Британія ніколи не вступить у війну заради чужих інтересів і т.д. Немає жодних сумнівів, що в політичній грі, що закінчилася цією катастрофічною розв'язкою, винні саме підказки Ріббентропа, які сприяли невірним висновкам і хибним ходам Гітлера, які зрештою привели його до загибелі, а його країну до краху.... Тільки-но я вийшов, отримав дзвінок від дружини, яка благає зупинити це... Це було б смішно, якби не було так сумно — чи я, "придворний блазень", здатний змінити хід історії?», цей уривок демонструє розчарування автора у ролі, яку він грав у наближенні катастрофи. Він визнає, що попри свій близький зв'язок з Гітлером, не мав реального впливу на його рішення [5]. Гітлер, здається, не розуміє наслідків своїх дій, що підкріплюється сліпою самовпевненістю його оточення, зокрема Ріббентропа, який робить помилкові прогнози щодо Великої Британії. Водночас автор відчуває безсилля, спостерігаючи, як ті, хто мав силу впливати на ситуацію, не усвідомлюють реальності, що призвела до війни.

Нацистський тоталітаризм розпочав своє становлення після Першої світової війни, на тлі глибокої політичної, економічної та соціальної кризи, що охопила Німеччину. Адольф Гітлер, ветеран війни, почав свою політичну діяльність у націонал-соціалістичному русі, формуючи ідеї, які згодом стануть основою нацистської ідеології. Його маніфест "Mein Kampf", написаний під час ув'язнення після провалу "Півного путчу" 1923 року, заклали ідеологічні основи нацизму — расову чистоту, антисемітизм і націоналізм[62]. Гітлер обґрунтував необхідність очищення німецької нації та створення імперії, яка має панувати в Європі. Цей текст став дороговказом для його майбутніх планів, і тому його аналіз є важливим для розуміння ідейних основ нацистського тоталітаризму [66].

Бригітта Хаманн у своїй роботі "Гітлер у Відні. Портрет диктатора в юності" (2016) глибоко аналізує період юності Адольфа Гітлера, проведений у

столиці Австро-Угорщини. Авторка досліджує, як соціокультурний контекст Відня та його багатонаціональне середовище вплинули на формування політичного світогляду майбутнього диктатора.

Хаманн акцентує увагу на контрасті між образом Відня як міста інтелектуалів і митців, реальністю, яку сприймав Гітлер: місто “маленьких людей,” що часто відчували страхи і нерозуміння до сучасних мистецтва і культури [26, с5-15]. Авторка також досліджує джерела, що формували антисемітські погляди Гітлера, включно з літературою того часу і риторикою венських політичних кумирів, таких як Карл Люгер [26, с152-153].. Значну увагу приділено аналізу пресових матеріалів, які читав Гітлер, що допомагає зрозуміти, як формувався його світогляд. [26, с. 154-156, 322]. Хаманн підкреслює складність реконструкції цього періоду через брак достовірних джерел, оскільки багато документів Гітлер свідомо знищив. Для об'єктивності авторка спирається на широкий спектр матеріалів, включно зі свідченнями очевидців, періодикою та автобіографією Гітлера "Моя боротьба," яку вона критично аналізує, яку можна активно включати в розробку уроків, тим самим формуючи образ майбутнього фюрера. Ця праця є цінним джерелом для вивчення процесу радикалізації Гітлера та впливу ранніх життєвих обставин на його ідеологічні переконання. Вона дозволяє глибше зрозуміти, як контекст імперського Відня на межі модерну та краху вплинув на майбутнього диктатора.

Себастьян Гаффнер у книзі «Гітлер. Примітки до біографії» створює надзвичайно детальний аналіз життя, дій та особистості Адольфа Гітлера, визнаючи досягнення Гітлера, не виправдовує його дії [27]. Автор розкриває незвичайний спосіб мислення Гітлера, зокрема його рішення підпорядкувати політичну діяльність тривалості власного життя, що зумовило інтенсивність і масштабність його дій. Гаффнер показує, що Гітлер відмовлявся будувати плани на майбутнє поза межами власного існування, зосереджуючи всю увагу на негайній реалізації своїх задумів[27]. Такий підхід допомагає краще зрозуміти, чому політика нацистської Німеччини виявилася настільки руйнівною. Він також наголошує на важливості політики умиротворення, яку проводили Англія

та Франція, поступаючи своїми інтересами перед агресором, що лише сприяло зростанню апетитів Гітлера і привело до Другої світової війни [27]. Ця частина особливо актуальна для сучасності, оскільки демонструє небезпечність подібної тактики у міжнародних відносинах.

У 1933 році, після призначення Гітлера рейхсканцлером, почалася реалізація його ідей на практиці. Першими кроками стали ліквідація політичної опозиції та створення репресивного апарату [49]. У Німеччині було створено Гестапо — таємну поліцію, яка отримала необмежені повноваження для стеження за населенням та придушення будь-якого спротиву. Протягом перших місяців нацистського правління було заборонено діяльність комуністів, соціал-демократів та профспілок, а їхніх лідерів ув'язнено. Концентраційні табори, такі як Дахау, стали інструментом для ізоляції політичних ворогів і поступово перетворилися на систему для масового знищення людей [49].

Ключову роль у зміцненні нацистського режиму відіграла пропаганда, очолювана Йозефом Геббельсом. Пропагандистська машина формувала культ особистості Гітлера, якого зображували як "рятівника" німецької нації [2].

Цей культ особистості був настільки потужним, що підтримувався навіть у критичні моменти війни, коли поразка ставала очевидною. Звичайні німці під впливом пропаганди сприймали репресії проти євреїв, політичних опонентів та інших "ворогів" як необхідний захід для відновлення національної величі. Свідченням впливу пропаганди є численні спогади тогочасних німецьких громадян, які навіть після війни зізнавалися у своєму захопленні нацистськими ідеями, незважаючи на усвідомлення їхніх наслідків [49]. «Берліну потрібні сенсації, як рибі вода. Це місто живе ними, і жодна політична пропаганда не досягне своєї мети, якщо вона цього не зрозуміла», — писав Геббельс [2]. Виходячи з цього, Геббельс організував випуск газети *Der Angriff* («Атака»), яка стала інструментом для поширення націонал-соціалістичної ідеології через провокаційні та емоційно заряджені матеріали. Газета не просто інформувала — вона будила емоції, формувала ворогів і героїв, використовуючи сенсаційні заголовки та спрощені, іноді скандальні теми. Щоденники Йозефа Геббельса є

одним з найважливіших джерел для дослідження нацистської Німеччини та особистих поглядів нацистських лідерів. Як міністр пропаганди Третього Рейху та близький соратник Адольфа Гітлера, Геббельс ретельно фіксував свої думки, починаючи з молодості й аж до завершальних років Другої світової війни. Щоденники також демонструють емоційний стан Геббельса під час війни: на початку вони наповнені ентузіазмом, а ближче до кінця, коли ситуація на фронті стає критичною для Німеччини, відображають його відчай і спроби підтримати «бойовий дух» населення, навіть коли війна вже була програна.

Політика нацистів набрала особливої жорстокості після прийняття Нюрнберзьких законів у 1935 році, які позбавили євреїв громадянства та юридичних прав. Єврейські сім'ї були відокремлені від суспільства, позбавлені права на освіту, працю і навіть на свободу пересування. Ці обмеження стали передумовою для початку Голокосту — політики масового знищення єврейського населення Європи. Історики, такі як Рауль Гільберг та Іан Кершоу, відзначають, що Голокост був не лише наслідком антисемітської ідеології Гітлера, але й результатом державної політики, що створила репресивну систему, яка контролювала всі аспекти життя в Німеччині [61].

Захоплення Польщі у 1939 році стало новим етапом у нацистській політиці геноциду. На окупованих територіях були створені гетто, куди насильно переселяли євреїв. Згодом у Польщі та інших країнах Східної Європи почала діяти система концентраційних таборів і таборів смерті, як-от Аушвіц, де мільйони людей були знищені в газових камерах. Спогади тих, хто вижив, такі як щоденник Анни Франк, стали свідченнями людських страждань, які неможливо забути[18]. Ці особисті історії дозволяють відчутти масштаби Голокосту і зрозуміти, як нацистський режим застосовував державну систему для реалізації масових вбивств.

Важливо також зазначити, що нацистський терор не обмежувався лише євреями. Цигани, політичні опоненти, люди з інвалідністю, гомосексуали та багато інших груп стали жертвами репресій. Режим переслідував усіх, хто не відповідав його ідеологічним і расовим стандартам.

Під час Другої світової війни нацистський апарат терору став ще більш потужним. Спецпідрозділи СС і зондеркоманди здійснювали масові розстріли мирного населення, а на території СРСР розпочалася політика "випаленої землі", спрямована на повне знищення цивільної інфраструктури. На останніх етапах війни нацисти намагалися приховати свої злочини: табори смерті були зруйновані, а "марші смерті" стали останньою спробою знищити в'язнів, щоб вони не стали свідками звірств режиму. Ці події детально описані в Нюрнберзьких протоколах, де свідчення як колишніх ув'язнених, так і самих виконавців злочинів демонструють, що нацистський терор проник на всі рівні управління [54].

Після падіння Третього рейху, Нюрнберзький трибунал відкрив багато документів, що розкривали системний характер нацистських злочинів. Протоколи судових процесів та свідчення обвинувачуваних підтвердили, що масові вбивства були планомірно організованими, а кожен рівень нацистської держави виконував свою роль у репресивній машині. Судові документи та історичні праці, такі як книги Іана Кершоу та Річарда Еванса, стали основою для розуміння нацистського тоталітаризму як багатопланового явища, що об'єднувало ідеологічні, політичні та економічні аспекти [61].

Отже, нацистський тоталітаризм пройшов шлях від утвердження Гітлера як лідера до масових репресій, спрямованих на знищення тих, хто не відповідав ідеологічним критеріям "арійської раси". Дослідження цього процесу через біографічні свідчення жертв і виконавців, а також аналіз державних документів, дозволяє зрозуміти глибину та жорстокість системи, яка перетворила політику на механізм знищення цілих народів. Важливим напрямом є дослідження свідчень жертв нацистських репресій.

Дослідження ідеології та політики геноциду також розкриває сутність нацистського режиму. Антисемітська ідеологія нацистів, викладена в книзі "Mein Kampf" Гітлера, виправдовувала насильство і расову перевагу, а пропаганда під керівництвом Геббельса формувала негативний образ євреїв. Свідчення колишніх нацистських службовців, залучених до геноциду,

дозволяють зрозуміти, як нацистська система впливала на звичайних громадян і залучала їх до злочинів[].

Ще однією темою є дослідження діяльності концтаборів, таких як Аушвіц, Дахау і Трєблінка, де реалізовувалася політика знищення та забезпечувалася примусова праця[]. Архівні документи і свідчення про газові камери та "марші смерті" наприкінці війни дають уявлення про масштаби нацистських злочинів. Свідчення в'язнів розкривають жахи життя в таборах смерті [48].

Дослідження впливу нацистського терору на повсякденне життя підкреслює роль соціальної ізоляції євреїв і страху як інструментів контролю. Розпорядження, що поступово обмежували права євреїв, і свідчення очевидців про взаємну підозру і доноси, створюють картину того, як нацисти підтримували свій режим терору [48]. Спогади тих, хто намагався протидіяти режиму чи допомагати євреям, розкривають моральні дилеми, з якими люди стикалися.

Дослідження діяльності катів і виконавців нацистських злочинів має вирішальне значення для розуміння механізмів функціонування тоталітарних режимів і ролі ідеології у виправданні злочинів проти людяності. Серед важливих джерел варто виділити книгу Фелікса Керстена "П'ять років поруч із Гімлером" та спогади Рудольфа Гесса, коменданта Освенцима [7]. Ці роботи не лише проливають світло на особистості ключових виконавців нацистської політики, але й розкривають їхнє сприйняття власних дій і виправдання злочинів.

У спогадах Керстена, який був особистим лікарем Гімлера, показано внутрішній світ одного з головних архітекторів Голокосту. Книга дає уявлення про його переконання, методи маніпуляції, а також про те, як ідеологія нацизму впливала на його рішення. Зокрема, Керстен відзначає суперечливість між людськими рисами Гімлера в особистих розмовах і його холоднокрівністю у вирішенні питань знищення мільйонів людей [7]. Ця праця дозволяє зрозуміти, як пропаганда й фанатична віра у вищість арійської раси виправдовували злочини навіть у свідомості освічених людей.

Спогади Рудольфа Гесса, коменданта Освенцима, є одним із ключових документів для розуміння, як функціонували табори смерті. Гесс описує, як він

керував процесом масового знищення, включаючи використання газових камер і організацію примусової праці. Він надає деталі, які свідчать про технічний і бюрократичний підхід до вбивства людей, що демонструє бездушний механізм нацистської машини смерті [3]. Його спогади також розкривають відсутність каяття і сприйняття своїх дій як виконання наказів на благо "держави"[15]. Це підтверджує, як ідеологія може замінити моральні принципи і звести до мінімуму людяність. Обидві праці є важливими свідченнями для розуміння психології катів, які виконували накази, та механізмів функціонування ідеологічної системи, що виправдовувала масові злочини. Вони слугують нагадуванням про необхідність критичного мислення та захисту гуманістичних цінностей, аби уникнути повторення подібних трагедій.

Біографічні дослідження, такі як праця Іана Кершоу "Гітлер: Біографія", надають вичерпний погляд на життя Гітлера від його ранніх років до становлення диктатора. Кершоу аналізує, як особисті риси Гітлера, його схильність до маніпуляцій і пропаганди, а також вміння експлуатувати кризу в Німеччині після Першої світової війни дозволили йому здобути владу [61]. Ця біографія також досліджує його стосунки з іншими високопосадовцями Третього рейху та їхню роль у зміцненні режиму.

Особисті свідчення жертв Голокосту, такі як "Щоденник Анни Франк", надають унікальні подробиці життя під нацистським терором [18]. Записи Анни Франк описують її життя у схованці, передаючи атмосферу страху, яка панувала серед єврейських родин у часи Голокосту. Книга Леві є одним з найвідоміших свідчень про життя в концтаборах, де авторка розповідає про дегуманізацію, жорстокість та знищення людської гідності під час ув'язнення в Аушвіці. Із запису Анни Франк від 9 жовтня 1942 року, яка ілюструє жахіття війни очима дитини: "Багатьох євреїв — наших друзів і знайомих арештували. Гестапо поводить з ними жахливо. Їх вантажать до тепляків і відправляють до єврейського концтабору Вестерборк. Це — страшне місце. На тисячі людей не вистачає ні умивальників, ні вбиралень. Кажуть, що в бараках усі сплять покотом: чоловіки, жінки, діти. Втекти неможливо. Ув'язнених з табору зразу ж

упізнають за поголеними головами, а багатьох і за типово єврейською зовнішністю." [18 с.61]. Цей уривок розкриває відчай і співчуття Анни до тих, хто опинився в нелюдських умовах концтабору. Він підходить для аналізу, щоб показати вплив війни на життя звичайних людей, зокрема дітей. Також можна прийти до висновку, що станом на жовтень 1942 року інформація про концтабори та жорстоке поводження і умови проти євреїв була у доступі, що дає змогу припустити, що більшість німців знали про ці злочини. «Ось так, слово за словом, по радіо передають цей гидотний фарс. Здається, наче поранені ще й хизуються своїм каліцтвом! Мовляв, чим більше, тим краще! А один від хвилювання, що його фюрер хотів з ним привітатися за руку (якщо лише вона у нього ціла!), жодного слова не міг вимовити!», - цей уривок є яскравим прикладом критичного погляду на пропагандистські методи нацистського режиму [18 с.105]. Вона демонструє, як через радіопередачі нацисти героїзували страждання і каліцтва, представлені як свідчення відданості "великій справі". Анна іронізує над тим, як нацистська пропаганда спотворювала реальність, перетворюючи трагедію на інструмент звеличення режиму. Такі моменти показують, як особисті спогади можуть передати емоційне сприйняття тоталітарного фарсу та його вплив на повсякденне життя.

Свідчення високопосадовців нацистського режиму також стали важливим матеріалом для розуміння структури репресивного апарату. Наприклад, під час Нюрнберзького процесу протоколи допитів Герінга, Гімmlера та інших нацистських лідерів виявили деталі організації концтаборів, депортацій і механізмів виконання "остаточного вирішення єврейського питання" [48; 54]. Ці документи показують, як нацистська держава функціонувала як цілісний механізм терору та репресій.

Також важливими є спогади колишніх німецьких офіцерів, наприклад, Альберта Шпеєра, міністра озброєнь та особистого архітектора Гітлера, у його книзі "Спогади" (Spandauer Tagebücher) [21]. Шпеєр описує свою участь у керівництві нацистським режимом, підтримку ідеології Гітлера та одночасно своє поступове усвідомлення жахів, що відбувалися навколо. Його мемуари є

одним із небагатьох джерел, де високопосадовець Третього рейху відверто розмірковує про моральні дилеми, з якими він стикався [21].

Таким чином, біографічні праці та свідчення жертв і виконавців нацистського режиму надають повне уявлення про механізми тоталітаризму та жорстокість нацистської політики. Ці джерела дозволяють поглиблено вивчити, як ідеологія перетворилася на практику репресій і геноциду, що залишили незгладимий слід у світовій історії.

Отже, нацистський тоталітаризм створив потужний репресивний апарат, який поширював ідеологію ненависті та підтримував систему геноциду. Через спогади жертв і аналіз мемуарів учасників режиму ми отримуємо повне уявлення про масштаби жорстокості та методи управління в нацистській Німеччині. Це дослідження підкреслює важливість розуміння ідеологічних витоків тоталітаризму і його наслідків для запобігання подібним злочинам у майбутньому.

2.3 Спогади та біографічні джерела у вивченні фашистського режиму під керівництвом Муссоліні в Італії.

Габріеле д'Аннунціо, італійський письменник і націоналіст, став важливим попередником фашизму, зокрема для Беніто Муссоліні, і мав значний вплив на становлення фашистської ідеології в Італії. Його радикальні ідеї, войовнича риторика та здатність маніпулювати громадськими настроями вказують на прямий зв'язок із фашистською практикою. Пише прозу та драматургії та приголомшливі еротичні вірші, дуже автобіографічні[13]. Після Першої світової війни д'Аннунціо скористався кризою італійського суспільства, щоб захопити місто Фіуме (нині Рієка) у 1919 році. Проголосивши місто "Вільною державою", він запровадив у ньому радикальний політичний експеримент, який включав культ особистості, використання символічних жестів, мілітаризацію суспільства та масові мітинги. Його антидемократичний режим був своєрідним "полігоном" для перевірки майбутніх методів фашистської диктатури. Д'Аннунціо створив образ вождя, оточеного міфами і ритуалами, щоб надихати маси на сліпе

підпорядкування. Беніто Муссоліні перейняв багато символів та підходів. Такі елементи, як культ лідера, акцент на національну велич, створення військових загонів і навіть стиль ораторства, стали основою фашистської ідеології. Таким чином, д'Аннунціо став фактичною "прелюдією" до італійського фашизму, а його короткий експеримент у Фіуме слугував своєрідною моделлю для формування фашистського режиму Муссоліні, який, у свою чергу, поширив ці ідеї на всю Італію, утвердивши авторитарну диктатуру.

Беніто Муссоліні, який починав свою політичну кар'єру як соціалістичний журналіст, після Першої світової війни змінив погляди, перейшовши до націоналістичних ідей, що згодом лягли в основу італійського фашизму. У 1919 році він заснував організацію *Fasci Italiani di Combattimento* (Італійські бойові фашисти), а в 1921 році створив Національну фашистську партію. Вона швидко набрала популярності на тлі політичного хаосу, економічної нестабільності та страху перед комунізмом. У своєму автобіографічному тексті Муссоліні пояснював свої переконання і стратегії: використання сили як інструменту політики, необхідність національної єдності та відродження Італії через жорсткий контроль над суспільством [42].

Після "Маршу на Рим" у жовтні 1922 року Муссоліні став прем'єр-міністром, що стало першим кроком до повної диктатури. Свідченням його влади на той час стали щоденники Галеаццо Чіано, міністра закордонних справ та зятя Муссоліні [42]. У своїх записах Чіано описує, як фашистська влада встановлювала контроль над основними інститутами, перетворюючи Італію на тоталітарну державу. Чіано детально розкриває атмосферу страху і підозрливості, які панували в партійній еліті, а також контроль Муссоліні над суспільним життям і навіть найближчим оточенням.

Впровадження законів, спрямованих на посилення контролю над медіа та суспільством, призвело до встановлення жорсткої цензури, що закріплювало культ особистості "дуче" як єдиного захисника Італії. Пропаганда стала головним інструментом фашистської держави, про що свідчать записи тогочасних журналістів і письменників, зокрема Італо Кальвіно [42]. Він

розповідав про те, як шкільна система і медіа використовувалися для впровадження фашистської ідеології в життя італійців, формуючи покоління, що росло в умовах політичної ізоляції і культу особистості Муссоліні.

Одним із ключових аспектів фашистського режиму була агресивна зовнішня політика, спрямована на відновлення величі Італії через створення колоніальної імперії. Війна в Ефіопії 1935 року стала символом цих амбіцій. Особисті записи генерала Рудольфо Граціані розкривають методи ведення бойових дій та жорстокість, з якою італійські війська діяли у Східній Африці. Граціані, якого називали "катом Лівії та Ефіопії", залишив свідчення про використання хімічної зброї та масові вбивства місцевого населення. Ця колоніальна війна, яка формально забезпечила Італії нові території, значно підірвала репутацію країни на міжнародній арені, але підкріпила образ Муссоліні як військового лідера серед італійців.

До кінця 1930-х років Муссоліні все більше інтегрував італійську політику з нацистською Німеччиною, уклавши з Гітлером союз, відомий як "Сталевий пакт" у 1939 році. Ця угода ще більше зблизила фашистську Італію з Німеччиною та вплинула на військову і зовнішню політику Італії. Щоденник графа Чіано є важливим джерелом для вивчення внутрішнього устрою фашистської та її зовнішньої політики. "5 січня 1939 р. Дуче сказав мені, що він повідомив королю про майбутній військовий союз із Німеччиною. Той, здається, цим задоволений. Він не любить німців, але до французів живить огиду." Пише у щоденнику Чіано, розповідається про постійні конфлікти і протиріччя між двома союзниками, особливо з огляду на те, що італійська еліта була стривожена надмірною залежністю від Гітлера[20, с.4]. 9 січня 1939 р. він робить запис де описує де, що режим прагнув повністю контролювати наративи, які поширювалися в суспільстві, а антифранцузькі настрої не виникали стихійно — вони культивувалися з допомогою пропаганди[20, с.4]. Також зазначає, що Муссоліні критично ставився до Гітлера: "3 жовтня 1939 року... Він не поділяє віри німців у перемогу. Він робив досить їдкі зауваження щодо раптового піднесення слави Гітлера." [20, с.22]. Ці уривки можна використати для аналізу взаємовідносин

між Італією та Німеччиною, характеру фашистської пропаганди та стратегії, а також для розуміння внутрішнього конфлікту всередині фашистських режимів напередодні та під час Другої світової війни. Чіано писав, що багато хто в італійському уряді і армії розуміли небезпеку, але боялися заперечити Муссоліні, який беззаперечно вірив у спроможність створити нову імперію[20].

З початком Другої світової війни фашистська Італія вступила у конфлікт на боці Німеччини, хоча до цього не була повністю готова. Спогади італійських офіцерів, зокрема щоденники командирів військових операцій у Греції та Північній Африці, свідчать про слабкість армії та невдоволення військових керівників рішеннями Муссоліні. Вони показують, що багато італійських солдатів і командирів не поділяли впевненості "дуче" у перемозі, і вбачали, що Італія втягнута у війну без належної підготовки[13].

У 1943 році, після ряду військових поразок і вторгнення союзників на Сицилію, Муссоліні втратив підтримку і був усунутий від влади рішенням Великої фашистської ради. Його заарештували, але звільнили за наказом Гітлера, після чого він очолив маріонеткову Італійську соціальну республіку на півночі країни. Падіння режиму стало очевидним для більшості соратників Муссоліні, і багато з них почали дистанціюватися від нього. Свідчення Чіано та інших високопосадовців показують, як фашистська еліта швидко змінила лояльність, намагаючись уникнути відповідальності за злочини режиму.

Книга Беніто Муссоліні "Моє життя" є одним із ключових джерел для розуміння ідеології та особистого світогляду засновника італійського фашизму[13]. Це автобіографічний твір, у якому автор висвітлює основні віхи свого життя: від ранніх років і політичного формування до приходу до влади та початкових етапів його правління. У книзі Муссоліні викладає своє бачення історичних подій, які привели до його політичного успіху[13]. Він описує, як формувалася його ідеологія під впливом марксизму, націоналізму та ідей про сильну державу[13]. Автор акцентує увагу на необхідності централізації влади, культу лідера та відродження національного духу, що стало основою його політики. Особливий інтерес становлять розділи, присвячені формуванню

фашистського руху та стратегіям, які застосовувалися для захоплення влади. Муссоліні розповідає про свою риторичну організацію "походу на Рим" та перетворення Італії на фашистську державу [13]. Автобіографія Муссоліні також є цінною для дослідження методів політичної комунікації і створення міфу про лідера. Аналізуючи цю роботу в шкільній історичній освіті, можна простежити, як особистий досвід і суб'єктивні інтерпретації фактів використовуються для формування політичного іміджу.

Наприкінці війни, коли Італійська соціальна республіка зазнавала поразки, Муссоліні намагався втекти, але був заарештований і страчений італійськими партизанами у квітні 1945 року. Його падіння символізувало крах фашистського режиму в Італії. Біографічні свідчення і спогади його соратників і ворогів, зокрема щоденники Чіано і спогади генерала Граціані, допомагають зрозуміти, як фашистська влада утримувалася страхом і пропагандою, але не мала глибокої підтримки серед населення і була приречена на падіння в умовах зовнішніх військових поразок.

Висновки до другого розділу

Аналіз використання мемуарів, спогадів і біографій у дослідженні європейського тоталітаризму дає можливість проникнути в сутність цих режимів, розкриваючи не лише офіційні рішення, але й особисті переживання та мотивації ключових фігур. У дослідженні радянського тоталітаризму значущими є особисті спогади, які документують масштабну репресивну систему, страх і примус, що поширювалися на всі сфери життя, а також трагедію колективізації, що знищувала традиційний селянський устрій і призводила до голоду та депортацій. Біографічні джерела розкривають роль Сталіна як архітектора режиму, а також показують, як репресії впливали на родини та окремих громадян, формуючи суспільство під постійним контролем і терором.

У випадку нацистського тоталітаризму мемуари жертв, свідків і навіть лідерів режиму висвітлюють антисемітизм, пропаганду та механізми, які стимулювали масові вбивства й ненависть до «інших». Особисті записи, зокрема

щоденники, відкривають масштаби жорстокостей, здійснюваних як з боку держави, так і за активної участі населення, і дозволяють краще зрозуміти ідеологічне виправдання звірств.

Дослідження фашистського режиму в Італії через мемуари та спогади розкриває внутрішнє життя італійського диктатора, його амбіції, комплекси та прагнення до абсолютного контролю. Ці джерела свідчать про політичну систему, де лідерська харизма та ідеологічна риторика служили знаряддям для мобілізації мас і формування держави з єдиною думкою. Водночас вони дають змогу побачити, як ідеї фашизму проникали в приватне життя, впливаючи на особисті відносини й суспільні уявлення про «правильне» суспільство.

Таким чином, мемуари та біографії є неоціненними джерелами для вивчення тоталітарних режимів Європи, надаючи можливість дослідникам зрозуміти, як ідеологія, репресії та контроль перетворювали суспільство та впливали на кожен особистість у ньому. Ці свідчення збагачують наше уявлення про природу тоталітаризму, дозволяючи глибше осягнути механізми влади та людський вимір життя під постійним гнітом авторитаризму.

РОЗДІЛ 3. ДОСЛІДНИЦЬКА РОБОТА ЩОДО МЕТОДИКИ ВИВЧЕННЯ ТЕМИ

3.1. Стан використання особистих свідчень у викладанні історії європейського тоталітаризму в шкільній практиці

Уляна Єловських у статті «Загальнотеоретичні питання вивчення мемуарів як історичного джерела: історіографі проблеми» вказує, що дослідники почали активно залучати джерела особового походження, зокрема мемуарну літературу, як важливий інструмент вивчення історичних подій і явищ [28, с.152]. Таким чином, мемуари розглядаються як носії індивідуальної та колективної самосвідомості, а також як пам'ятки культури певної епохи, що можна використовувати під час уроків. Сучасні методологічні засади аналізу мемуарів базуються на джерелознавчих традиціях. Їх вивчення дає можливість вирішувати низку теоретичних питань, зокрема щодо класифікації, достовірності й об'єктивності цих джерел.

Серед рекомендацій для викладання історії через призму спогадів, мемуарів і біографій можна зазначити публікацію О.І. Пометун, Г.О. Фрейман у «Методика навчання історії в школі» де вони зазначають, що мемуари, спогади та біографії є важливими історичними джерелами, що можуть відображати події очима їх безпосередніх учасників, проте їх достовірність залежить від мотивів автора, часу написання та ступеня упередженості [36, с.148-150]. Тобто, використання мемуарів, спогадів і біографій вимагає критичного підходу, який передбачає аналіз контексту створення джерела, особистості автора та його можливих мотивів, а також співставлення з іншими історичними матеріалами для забезпечення об'єктивності дослідження, а також вимагає навчити таких навичок у учнів. Ще, портрети живописців, історичних діячів можна супроводжувати описами їхніх історичних постатей, доповненими спогадами сучасників, мемуарами, які допомагають глибше зрозуміти особистість [36, с.175].

Буланов Ю. «Спогади на уроках історії» зазначає: «Вивчення історії не повинно зводитися до накопичення фактів, дат та засвоєння інтерпретацій, що

надаються шкільними підручниками. Учні мають особисто осмислювати суспільну дійсність через залучення до історичного пошуку, до відкриття для себе історії людства» [12]. Тобто, використання спогадів у викладанні історії надає учням можливість глибше зрозуміти історичний процес і побачити події очима їх учасників. Це сприяє розвитку критичного мислення, формуванню навичок аналізу та розширенню уявлень про суспільну дійсність. Залучення до історичного пошуку через різноманітні джерела, включаючи спогади, допомагає учням осмислювати складні й суперечливі моменти минулого, зокрема, соціальні та культурні аспекти життя окремих груп і народів. Складність і неоднозначність історичних подій вимагають вчителів стимулювати дискусії, сприяти розумінню різних точок зору та заохочувати до формування власних висновків. Спогади, як джерела особистих переживань, відкривають можливість для дослідження впливу соціального середовища, ідеології та пропаганди на формування світогляду. Такі джерела дозволяють не лише відновити картини минулого, а й поглибити розуміння почуттів і цінностей людей інших епох, що особливо важливо для розвитку емпатії та міжпоколіннього діалогу. Через історичні свідчення учні навчаються розпізнавати «дух часу» і вчать критично осмислювати власне місце у світі, винятковість і багатогранність історичного досвіду [12, с.2].

Так, Л. О. Ковтун – вчитель історії, методист, директор Турбівської ЗОШ І-ІІІ ступенів №2 з теми - Тоталітарний та диктаторський режим (10 клас), пропонує порівняльний аналіз джерел у вигляді роботи в групах «одна група, використовуючи текст підручника, виділяє ознаки тоталітарних режимів, інша – з поданих документальних свідчень підтверджує ці ознаки, вибираючи відповідні документи – метод «Навчаючи - вчусь»» [17, с.4]. Серед документальних свідчень пропонуються біографічні матеріали. Наприклад, для виділення ознаки тоталітарного режиму культу особи «вождя» надається наступне свідчення: «Заключні слова Муссоліні потонули в дикому потоці захоплених вигуків, у все зростаючому, безперервному, завиваючому скандуванні: «Дуче! Дуче! Дуче!», в істеричному гвалті жінок, у криках,

сповнених захвату і запевнянь у вірності до гробової дошки... «Він подібний до Бога», - сказав один із «бонз», спостерігаючи, як він стоїть на балконі з олімпійською незворушністю. «Ні, він не подібний до Бога, - зауважив той, хто стояв поряд з ним. – Він і є Бог»» з книги "Бенито Муссоліні. Біографія" Кристофера Хибберта [17, с.4]. Таким чином ми можемо стверджувати, що наведений уривок дозволяє наочно продемонструвати одну з ключових характеристик тоталітарного режиму - культ особи «вождя». Він показує, як емоційне піднесення та некритичне обожнювання лідера використовувалося для посилення впливу влади та формування колективного захоплення. У шкільній практиці такий матеріал може бути використаний для аналізу засобів маніпуляції суспільною свідомістю в тоталітарних режимах, порівняння їх проявів у різних країнах, зокрема в Італії, Німеччині та СРСР, а ще використання цього джерела сприяє розвитку критичного мислення, оскільки учні зможуть аналізувати, наскільки суб'єктивними є такі свідчення, які мотиви могли впливати на спостерігачів, і чи є ці оцінки узагальненими чи точковими. Крім того, це допомагає учням побачити історичні події не лише в абстрактному, але й у людському вимірі, через конкретні емоції та реакції, які вплинули на формування реальності тоталітарного режиму. Для ілюстрування вторгнення у приватне життя людини вчитель використовує наступну цитату: «Б. Муссоліні: «Я докладаю нелюдських зусиль, щоб освітити цих людей...Вони повинні зрозуміти, що стануть зрілими, лише підкоряючись. Коли вони навчаться коритися, вони повірять у те, що я кажу, і тоді підуть маршем, стрункими колонами під мою команду» (Смит Д. Муссоліні. – М.: Інтер – Дайджест, 1995. – С. 76)», таким чином, наведена цитата є хорошим прикладом ілюстрування тоталітарного втручання у приватне життя під час уроку історії, що є характерною рисою фашистського режиму [17, с.6]. Висловлювання Муссоліні демонструє прагнення абсолютного контролю над особистостями, позбавлення їх індивідуальності та нав'язування сліпої покори. У шкільній практиці така цитата може бути використана для аналізу психологічних і соціальних аспектів тоталітарних систем. Учні можуть дослідити, як за допомогою риторики і

пропаганди створювався образ єдино правильного шляху, який потребував абсолютної відданості та дисципліни.

Також Л. О. Ковтун наводить цитату з біографії «Адольф Гітлер» Йоахіма Феста: «О восьмій годині поживлення: приїхав Гітлер, він стоїть у своїй машині з витягнутою догори рукою, обличчя застигле, дещо судомно напружене. Його вітають тривалими криками, що з тисяч горлянок. Тим часом настала ніч. Спалахують прожектори... На трибуну піднімається Гітлер. Прожектори гаснуть – за винятком тих, які висвічують фюрера, здається, що він стоїть над коливанням мас, як у казковому кораблі. Запановує тиша, як у церкві. Говорить Гітлер» [17, с. 5]. Таким чином, ця цитата є яскравим прикладом того, як культ особи в тоталітарних режимах створювався через візуальні та емоційні ефекти, спрямовані на масову аудиторію. Подібний прийом підкреслює ключовий аспект тоталітарної пропаганди - створення образу лідера як надлюдини, що стоїть вище за звичайних людей, і символізує ідеологію режиму. У шкільній практиці ця цитата може бути використана для аналізу методів маніпуляції масовою свідомістю, які застосовувалися в тоталітарних державах. Учні можуть обговорювати, як візуальні ефекти, сценарії публічних виступів і символіка використовувалися для створення ілюзії абсолютної влади лідера. Такий підхід сприяє кращому розумінню механізмів функціонування тоталітарних режимів та їхньої здатності контролювати масову свідомість через культ особи.

Також важливо вивчати спогади політиків демократичних держав, які в той час відвідували тоталітарні країни або мали особисті зустрічі з їхніми лідерами. Це дозволяє отримати погляд "ззовні" на функціонування тоталітарних режимів, їхню ідеологію, методи управління та вплив на міжнародні відносини. Такі свідчення нерідко розкривають приховані аспекти тоталітарних систем, які могли залишитися непоміченими всередині цих країн через цензуру або пропаганду. Наприклад, розробка уроку з всесвітньої історії Попович М. І. з теми «Тоталітаризм», подає спогади Уїнстона Черчілля про візит до Рима в січні 1927 року: «Як і багатьох інших людей, мене зачарувала м'яка та проста манера поведінки синьйора Муссоліні... Усі бачать, що він ні про що інше не думає, як

про тривале благополуччя... італійського народу, і що ніякі дрібні інтереси його не цікавлять. Я думаю, що не порушу виявлену мені довіру, якщо скажу, що більша частина моїх бесід з синьйором Муссоліні... стосувалась економічного становища італійських трудящих...» [11]. Аналіз подібних спогадів дає можливість учням зрозуміти, як тоталітарні режими сприймалися в зовнішньополітичному контексті, які методи дипломатії та маніпуляції застосовували їхні лідери, щоб вплинути на своїх іноземних колег. Схожий за змістом прийомом використовується в багатьох розробках уроків, роботу з такими історичними документами, джерелами, наприклад, надає Москвітін Г. з теми "Виклики міжвоєнного часу. Політичні дії світу", де надає теж ці ж спогади, а також використовує уривок із книги Іохіма Феста «Гітлер. Біографія» та спогади Рудольфа Гесса про Гітлера [16].

Отже, проаналізувавши використання мемуарів, спогадів та історичних біографій у вивченні історії європейського тоталітаризму в шкільній практиці, ми дійшли висновку, що викладання цієї теми здебільшого зосереджено на аналізі політичних та економічних аспектів тоталітарних режимів, таких як організація влади, пропаганда, репресивні механізми. Однак індивідуальні, психологічні аспекти, пов'язані із переживаннями учасників подій, їх внутрішнім світом, мотиваціями та впливом соціокультурного середовища на формування свідомості, залишаються недостатньо врахованими.

Організація навчальної діяльності учнів переважно базується на пояснювально-ілюстративних методах і фронтальних формах роботи, таких як бесіди та тестування. Хоча спогади та мемуари інколи використовуються для ілюстрації історичних подій, вони не розглядаються як ключовий інструмент для розвитку критичного мислення, аналізу джерел або розуміння психологічних і моральних аспектів тоталітарного досвіду. Більшість запропонованих завдань орієнтована на відтворення фактичного матеріалу, а не на глибокий аналіз або створення умов для емпатійного підходу до історії.

Попри потенціал теми для організації навчальних проєктів, які б передбачали роботу з особистими свідченнями, біографіями чи мемуарами, така

діяльність розвивається повільно, бо потребує значних методичних і дидактичних зусиль для підготовки теми. Вчителям часто не вистачає підготовлених матеріалів, чітких рекомендацій щодо використання джерел особового походження, а також часу для опрацювання мемуарів у навчальному процесі. До того ж, необхідно враховувати психологічну чутливість таких тем і адаптувати їх до вікових особливостей учнів. Використання мемуарів вимагає розробки інтерактивних завдань, які б не лише знайомили учнів з фактами, а й спонукали до критичного аналізу, пошуку зв'язків між особистими свідченнями та ширшими історичними процесами. Також важливим є впровадження сучасних технологій і мультимедійних інструментів для більш ефективного представлення та осмислення цих матеріалів у класі. Є можливості для залучення учнів до дослідження, створення творчих проєктів, дискусій або завдань, які б дозволяли інтегрувати ці джерела в сучасний контекст. Крім того, мало уваги приділяється адаптації матеріалів до умов дистанційного навчання чи врахування сучасних реалій. Це вказує на потребу розробки нових підходів до викладання історії, які б активніше використовували особисті джерела для формування історичної свідомості учнів.

3.2. Методика використання мемуарів, спогадів та біографій у курсі історії для вивчення європейського тоталітаризму

Позакласний захід "Війна у спогадах: жертви, ініціатори, катів, солдата"

Мета заходу:

Навчальна - Метою заходу є ознайомлення учнів з методами роботи з мемуарами, спогадами та біографіями як важливими історичними джерелами для вивчення європейського тоталітаризму. Учні повинні набути навичок критичного аналізу джерел, розуміти їхню важливість для дослідження історії, а також навчитися ідентифікувати різні точки зору на історичні події.

Розвивальна - Захід сприяє розвитку аналітичного мислення учнів, їх здатності до порівняння і синтезу різних історичних точок зору, що допомагає

формувати вміння робити обґрунтовані висновки. Інтерактивні завдання, дискусії та робота з джерелами підвищують рівень самостійності учнів у навчанні та сприяють розвитку їхніх комунікативних навичок і здатності аргументувати свою позицію.

Виховна - Захід сприяє вихованню у учнів почуття історичної відповідальності, розуміння важливості пам'яті про минуле та необхідності критично ставитися до інформації. Робота з мемуарами та біографіями дає можливість сформувати в учнів повагу до людської гідності та прав людини, а також розвинути співчуття та здатність до емпатії при вивченні трагічних сторінок історії

Тип уроку: позакласний захід.

Навчальні методи та технології: пояснювально-ілюстративний, частковопошуковий, групова робота, кейс-стаді, метод проектів.

Обладнання: презентація, картки з біографічними та мемуарними уривками, хронологічна таблиця, ілюстративні матеріали.

Міжпредметні зв'язки: Історія України, Всесвітня історія, Література, Етика, Географія, Політологія, Економіка, Психологія.

Очікуванні результати:

Після цього заходу учні зможуть:

1. Розуміти важливість мемуарів, спогадів та біографій як джерел історичних фактів.
2. Оцінювати достовірність особистих свідчень на основі критичного аналізу.
3. Зрозуміти основні риси тоталітарних режимів Європи ХХ століття.
4. Розпізнавати соціокультурні, політичні та економічні аспекти життя в умовах тоталітаризму.

Структура уроку:

I. Організаційний момент (2хв).

II. Хід позакласного заходу (30хв).

III. Закріплення інформації на позакласному заході. Висновки (3хв).

Організаційний момент

Вступне слово вчителя: Вчитель коротко вводить учнів у тему, пояснюючи, чому мемуари та спогади є важливими джерелами для вивчення історії тоталітарних режимів.

Пояснення завдань на захід: учні будуть працювати з біографіями, спогадами та мемуарами, щоб зрозуміти особливості життя в тоталітарних країнах та дослідити, як через індивідуальні свідчення можна пізнавати історію.

Хід позакласного заходу

Розподіл учнів на групи і робота з мемуарами: Учні розподіляються на 4 групи, кожній з яких надається уривок з мемуарів чи біографії одного з учасників або свідків тоталітарних режимів (зразки надаються вчителем). Завдання для кожної групи:

Група 1: "Щоденник Анни Франк". Завдання:

Як у тексті відображено страх і надію жертв війни?

Що допомагало Анні залишатися стійкою?

Можна використати наступні уривки для аналізу: Про ізоляцію та нове життя в укритті: Субота, 20 червня 1942 р. "Починаю листа зразу. Зараз усе тихо й спокійно. Мама з татом пішли, Марго в подруги грає у пінг-понг. Я теж останнім часом граю з задоволенням. Нам, пінг-понгістам, завжди страшенно хочеться морозива, особливо влітку, тому кожна гра зазвичай закінчується походом до якоїсь цукерні, яку можуть відвідувати євреї" [с.18].

Про обмеження для євреїв у Нідерландах: "Євреї повинні були носити жовту зірку, здати велосипеди, євреям заборонялося їздити в трамваї... Покупки можна було робити з третьої до п'ятої, та ще й у спеціальних єврейських крамницях. Після восьмої вечора не можна було виходити надвір і навіть сидіти в саду чи на балконі» [с.17].

Про страх викриття: "Мені все здається, що ми звідси ніколи не вийдемо і що нас знайдуть і розстріляють. Ця думка мене страшенно пригнічує. Вдень теж треба дотримуватися тиші, не можна голосно тупати й треба розмовляти майже пошепки, щоб унизу на складі нас не почули" [с.40].

Про прості радощі в складних умовах: Субота, 11 липня 1942 р. "Спочатку наша кімната була зовсім порожня. На щастя, тато захопив усю мою колекцію кінозірок і пейзажів, і я за допомогою клею й пензлика всю стіну обклеїла картинками! Тепер у нас зовсім весело"[с.38]. До цього можна прикріпити оригінальну сторінку з щоденника, де вона приклеїла власну фотографію з наступним дописом: "Це моя фотографія, Додаток А, де я виглядаю так, як хотіла б виглядати завжди. Тоді в мене, можливо, ще був шанс потрапити у Голлівуд. А тепер, на жаль, я виглядаю зовсім інакше." [Додаток А].

Група 2: За таким же чином, цікаві Спогади Рудольфа Гьосса (коменданта Освенцима). Завдання:

Як автор виправдовує свої дії?

Що це говорить про психологію ката?

Група 3: За таким же чином, цікаві Спогади Беніто Муссоліні або Йозефа Геббельса. Завдання:

Як у тексті описується війна з точки зору ініціатора?

Які ідеологічні виправдання вони використовують?

Група 4: За таким же чином, цікаві "Спогади про війну" Миколая Нікуліна. Завдання:

Що найбільше вразило вас у спогадах солдата?

Як війна вплинула на його моральність і світогляд?

Групи готують презентацію висновків (усно або у вигляді короткого тексту).

3. Дискусія «Мемуари як джерело для вивчення тоталітаризму»:

Кожна група представляє свої висновки з обговорення уривків.

Вчитель спрямовує обговорення на теми суб'єктивності мемуарів, спробує з'ясувати, які аспекти мемуарів можуть бути важливими для глибшого розуміння тоталітарного режиму. Важливим питанням є порівняння, як різні автори описують один і той же аспект життя в тоталітарному режимі.

4. Інтерактивне завдання – «Ми – свідки історії»:

Учні діляться на пари та за допомогою історичних фактів і мемуарів створюють діалог, у якому одна особа є свідком подій тоталітаризму, а інша – журналістом, що записує спогади.

Після завершення завдання пари представляють свої діалоги перед класом.

5. Віртуальна мапа тоталітаризму:

Використовуючи комп'ютери/планшети, учні створюють «Віртуальну мапу тоталітаризму». На карті будуть відображені ключові місця, події та особистості, описані в мемуарах і спогадах, що стосуються різних тоталітарних режимів.

Мапа включає:

Географічні місця, де відбувалися значущі події (концентраційні табори, місця репресій). Пам'ятки культури, що були під впливом тоталітарних режимів. Імена відомих лідерів тоталітарних держав. Особисті свідчення учасників або жертв режиму.

Завдання учнів: створити інтерактивну мапу, обговорити, які мемуари і біографії найкраще ілюструють зазначені місця і події.

6. Підсумки та рефлексія: Вчитель підводить підсумки заходу, підкреслюючи важливість роботи з мемуарами для розуміння тоталітарних режимів. Кожен учень висловлює свої враження від виконаних завдань і того, що вони дізналися нового, працюючи з такими джерелами. Вчитель дає рекомендації щодо подальшого вивчення теми через особисті свідчення.

Завдання на домашнє завдання:

Напишіть есе, в якому порівняйте життя під час тоталітарного режиму в різних країнах (Італія, Німеччина, СРСР) через призму особистих свідчень. **ЧИ** Підготуйте коротку презентацію про одну з особистих історій жертв тоталітарних режимів, використовуючи мемуари чи біографії.

Заключення: «Мемуари, спогади та біографії – це не просто історія минулого, це живі свідчення людських переживань, які допомагають нам зрозуміти, як тоталітаризм впливає на особистість. Використовуючи ці джерела, ми здобуємо не лише знання про події, але й про тих, хто їх пережив.»

Позакласний захід дозволяє учням не лише отримати глибоке розуміння тоталітарних режимів через особисті свідчення, а й розвинути критичне мислення, вміння аналізувати джерела та формувати власну думку з історичних питань. Активне залучення до дискусій та інтерактивних завдань сприяє більш глибокому усвідомленню історичних процесів і їхнього впливу на особистість.

Висновки до третього розділу

Отже, аналіз стану використання мемуарів, спогадів і біографій у викладанні історії європейського тоталітаризму та розробка методики їх залучення до освітнього процесу дозволили сформулювати такі висновки: Особисті свідчення як джерело для вивчення тоталітаризму є унікальними джерелами, що відображають суб'єктивний досвід учасників і свідків тоталітарних режимів. Вони дозволяють не лише досліджувати історичні події, але й аналізувати вплив соціального та політичного середовища на формування особистості.

Критичний підхід до використання джерел. Робота з мемуарами та спогадами вимагає критичного підходу, що включає аналіз контексту створення джерела, особистості автора, його мотивів та упередженості. Це сприяє розвитку в учнів навичок аналізу, оцінки достовірності інформації та порівняння різних точок зору.

Освітній потенціал мемуарів у школі. Залучення особистих свідчень у навчальний процес дозволяє поглибити розуміння тоталітаризму через людський вимір історії. Використання цих джерел стимулює учнів до осмислення складних історичних процесів, розвиває емпатію та критичне мислення. Недоліки в існуючій практиці. Аналіз сучасної шкільної практики показав, що основний акцент робиться на фактичному матеріалі й фронтальних методах викладання. Особисті свідчення використовуються переважно як ілюстративний матеріал, що обмежує їхній потенціал для глибокого аналізу та розвитку в учнів аналітичних навичок.

Необхідність інтерактивних методик. Використання мемуарів і спогадів вимагає інноваційних підходів, таких як інтерактивні завдання, дискусії, групова робота та створення творчих проєктів. Такі методи сприяють залученню учнів до дослідження, формуванню їхнього емоційного інтелекту й активному сприйняттю історії. Рекомендації для вчителів. Вчителям слід приділяти більше уваги роботі з особистими джерелами, зокрема, підготовці матеріалів і завдань, які б дозволяли глибше інтегрувати ці джерела у навчальний процес. Особливо актуально враховувати чутливість тем і адаптувати їх до вікових особливостей учнів.

Таким чином, використання мемуарів, спогадів та біографій у викладанні історії європейського тоталітаризму є потужним інструментом для поглиблення розуміння історичних процесів. Розробка та впровадження сучасних методик роботи з цими джерелами може значно підвищити ефективність викладання, сприяти формуванню історичної свідомості учнів та їхньому особистісному розвитку.

ВИСНОВКИ

У результаті виконаного дослідження мету роботи — проаналізувати та вивчити мемуари, спогади та історичні біографії в контексті становлення європейських тоталітарних режимів як важливих джерел у викладанні історії європейського тоталітаризму в школі — було досягнуто. Реалізація поставлених завдань дозволила сформувати повне уявлення про значущість мемуарної літератури для формування історичної пам'яті та критичного мислення учнів, а також запропонувати практичні рекомендації для шкільного курсу історії. Підсумкові результати дослідження можна сформулювати так:

Було досліджено науковий стан розробки теми використання мемуарів, спогадів та біографій для вивчення європейського тоталітаризму. Встановлено, що цей підхід має суттєве значення для глибокого розуміння особистих і соціальних трагедій, викликаних тоталітарними режимами, а також для формування демократичних цінностей і емпатії серед учнів. Аналіз історіографії показав, що тема активно досліджується, але потребує комплексного підходу для подальшого розвитку та інтеграції у навчальний процес, зокрема через створення методичних рекомендацій. Джерельна база дослідження включає мемуари, щоденники, автобіографії та освітні матеріали, що дозволяє побудувати цілісну картину суб'єктивного досвіду та умов у тоталітарних державах. Методологія дослідження спирається на принципи історизму, об'єктивності, системності, а також міждисциплінарні підходи, що дають глибоке розуміння тоталітаризму.

Визначено роль мемуарів та біографій у формуванні історичної пам'яті про тоталітарні режими ХХ століття. Ці джерела дозволяють створити об'єктивну картину тогочасних подій, охарактеризувати політичні, соціальні та культурні процеси, які визначали життя громадян у фашистській Італії, нацистській Німеччині та Радянському Союзі. Особисті свідчення очевидців та жертв допомагають учням не лише вивчати факти, але й розвивати емпатію та цінності.

Проведено аналіз основних методологічних підходів до використання мемуарів, спогадів і біографій у дослідженні історії тоталітарних режимів. Доведено, що використання цих джерел вимагає критичного підходу та

розвинених навичок інтерпретації, а також необхідне для формування всебічного розуміння політичних репресій, ідеологічного тиску і культурної політики тоталітарних режимів.

Розроблено методичні рекомендації щодо використання мемуарів та біографій при викладанні теми тоталітаризму в шкільному курсі історії. Зокрема, запропоновано включення цих джерел як додаткового матеріалу для учнів, що сприятиме глибшому розумінню історії та підвищенню інтересу до вивчення цієї теми.

Практичне значення результатів дослідження полягає у можливості впровадження напрацювань у навчально-виховний процес, зокрема, у курсах всесвітньої історії та історії України, а також у підготовці до виховних заходів і позакласної роботи. Рекомендації можуть бути використані педагогами для ефективного впровадження мемуарної літератури та біографічних матеріалів у шкільні заняття, що сприятиме формуванню критичного мислення, історичної свідомості та моральних цінностей.

Отже, дослідження продемонструвало, що застосування мемуарів, спогадів і біографій у вивченні тоталітаризму є важливим освітнім інструментом, здатним значно поглибити розуміння учнями цього періоду.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела:

1. Гаффнер С. Історія одного німця. Спогади 1914—1933. Львів. 2004
2. Геббельс Й. Щоденники (1944 - 1945 рр.). Харків, 2018 р. 348 с.
3. Гесс Р. Комендант Освенцима. Автобіографічні записки Рудольфа Гесса. 1958 р.
4. Гинзбург Є. С. «Крутой маршрут. Хроніка времён культа личности» 1989 р. 322 с.
5. Гофман Г. Гітлер був моїм другом: спогади особистого фотографа фюрера, [1920—1945] 2007. 253 с.
6. Єфремов С. О. Щоденники, 1923–1929 / Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, Інститут архівознавства. Київ: ЗАТ "Газета "РАДА", 1997. 848 с.
7. Керстен Ф. П'ять років поруч з Гіммлером. Спогади особистого лікаря. 1940-1945. 2004 г. С. 326.
8. Клименко О. М., «16 років в СРСР»: спогади Ферендіка Лєграна, с.82-89
9. Кравченко В. Я вибрав волю, Торонто, 1948 р. 493 с.
10. Маняк В., Коваленко Л. Голод 33. Народна Книга-Меморіал. Київ: Радянський письменник, 1991. 583 с.
11. Методична розробка уроку з всесвітньої історії «Тоталітаризм» URL: <https://naurok.com.ua/rozrobka-uroku-totalitarizm-144466.html>
12. Методичний матеріал «Спогади на уроках історії» URL: <https://vseosvita.ua/library/spogadi-na-urokah-istorii-32705.html>
13. Муссоліні Б. Моє життя. 2017. 252 с.
14. Навчальні програми для 6-11 класів (Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти. URL: <https://mon.gov.ua/osvita-2/zagalna-serednya-osvita/osvitni-programi/navchalni-programi-dlya-10-11-klasiv>
15. Освенцем в очах СС: Гесс, Брод, Кремер. Общепольское издательское агентство, 1976 р. 306 с.

16. Урок для учнів 10 класу на тему "Виклики міжвоєнного часу. Політичні діячі світу" URL: https://urok.osvita.ua/materials/history_world/rozrobka-uroku-tema-vikliki-mizvoennogo-casu-politicni-diaci-svitu/
17. Урок для учнів 10 класу на тему «Тоталітарний та диктаторський режим» URL: https://holocaust.kyiv.ua/Files/Obse/kovt_urok_total.pdf
18. Франк А. Щоденник Анни Франк. Переклад українською Ярослава Мишанича. 2021 рік. 380 с.
19. Хрущев Н. С. Воспоминания: избранные фрагменты. Москва, 1997. 510 с.
20. Чіано Г. Дневник графа Чіано, министра иностранных дел фашистской Италии. С. 63.
21. Шпеер А. Воспоминания — Шпеер А. 1998р. 696 с.

Література:

22. Алексєєв Ю. М., Вертегел А. Г., Даниленко В. М. Історія України : навч. посіб. для студ. ВНЗ. Київ, 2004. 256 с.
23. Алексєєв Ю. М., Вертегел А. Г., Казаков О. О. Всесвітня історія : навч. посіб. для студ. ВНЗ. Київ, 2006. 240 с.
24. Баган, Х. Автобіографія, мемуари, щоденник: типологічні відмінності. *Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Серія «Філологічна»* 2015, (Вип.52). с. 33-35.
25. Блох Е., Фромм Е., Лангер В. Мій пацієнт – Гітлер. Психологічний аналіз фюрера , 224 с.
26. Бригітта Х. Гітлер в Вене. Портрет диктатора в юності. 2016 р. 813 с.
27. Гаффнер С. Гітлер. Примітки до біографії / — Київ: Видавництво Жупанського, 2018.
28. Єловських У. «Загальнотеоретичні питання вивчення мемуарів як історичного джерела: історіографі проблеми» с.152-161
29. Ієрусалимова І. О., Ієрусалимов І. О., Павлик П. М., Іванов К. А. Адміністративно-правове забезпечення прав і свобод людини та громадянина : навч. посіб. Київ, 2007. 223 с.

30. Касьянов Г. «Danse macabre: голод 1932—1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії (1980-ті — початок 2000-х). Харків, Фоліо, 2019. 271с.
31. Кисельов Г. Г., Мельник В. М., Тюрєнков М. В. Історія націонал-соціалізму. Львів : Світ, 1994. 312 с.
32. Кульчицький С. В. Голодомор 1932-1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. Київ : Наш час, 2008. 424 с.
33. Кушнір О. В. Роль его-документів у формуванні історичної пам'яті про репресії радянського періоду. *Гуманітарний журнал*. Харків, 2015. № 2 (38). С. 43-51.
34. Лангер Волтер. Мислення Адольфа Гітлера. Розум Адольфа Гітлера – секретна воєнна доповідь для американської розвідки. 2006. с.496
35. Марочко Д. Листування Й.Сталіна і Л.Кагановича у червні-серпні 1932 р.: технологія голодомору. Київ с. 1-4
36. Пометун О., Фрейман Г. Методика навчання історії в школі. Київ, 2005. 179 с.
37. Реабілітовані історією: у 27 т. Київ: *Наукова думка*, 1992-2010.
38. Снайдер Тімоті «Криваві землі. Європа між Гітлером та Сталіним»
Видавництво : LaugusРік 2018 р. 524 с.
39. Солженіцин А. І. Архіпелаг ГУЛАГ. Т. 1-3. Париж : YMCA-Press, 1973-1978.
40. Томахів В. Я. Сталінізм як різновид тоталітаризму (історикополітологічний аспект : дис... канд. політ. наук : Львів, 2001. 167 с
41. Торопцева А. Вивчення особистості автора як один з етапів критики мемуарних джерел в історичному дослідженні. Наук. вісн. Миколаїв. нац. ун-ту ім. В. О. Сухомлинського. Серія : *Історичні науки*. 2018. № 1. С.102–107.
42. Хибберт, Кристофер. Бенито Муссоліні: пер. с англ., 1996. – 416 с.
43. Шлєгель К., Террор и мечта. Москва 1937. 2011 р.
44. Якубова Л., Примаченко Я. В обіймах страху і смерті. Більшовицький терор в Україні. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2016. 543 с.

45. Andrea Graziosi, Lubomyr A. Hajda, Halyna Hryn. After the Holodomor. The Enduring Impact of the Great Famine on Ukraine / ed. by Harvard University. 2008. 284 p.
46. Applebaum A. Gulag: A History. New York : Doubleday, 2003. 720 p.
47. Attwood L. Creating the new soviet woman. Women's magazines as engineers of female identity. New York : St Martin's Press, 1999. 213 p.
48. Bauer Y. A History of the Holocaust. New York : Franklin Watts, 2001. 350 p.
49. Betts P. Within Walls: Private Life in the German Democratic Republic. Oxford : Oxford University Press, 2010. 451 p.
50. Bondarenko P.S. (Бондаренко П.С.) Informative saturation of ego documents as a historical source. *Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. СЕВЕРОДОНЕЦЬК, 2020. № 3 (259). P. 9–12.
51. Burleigh M. The Third Reich: A New History. New York : Hill and Wang, 2001. 965 p.
52. Conquest R. The Great Terror: A Reassessment. Oxford : Oxford University Press, 2007. 574 p.
53. Davies N., Moorhouse R. Microcosm: Portrait of a Central European City. London : Pimlico, 2002. 598 p.
54. Edelheit, Abraham J., and Edelheit, Herschel, History of the Holocaust, Westview Press, 1995. 548 p.
55. Figes O. The Whisperers: Private Life in Stalin's Russia. 2008. 784p.
56. Fitzpatrick S. Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times. Soviet Russia in the 1930s. New York : Oxford University Press, 1999. 288 p.
57. Friedrich C. J., Brzezinski Z. K. Totalitarian dictatorship and autocracy. Cambridge (Mass.) : Harvard University Press, 1965. XIII, 438p.
58. Gellately R. Lenin, Stalin, and Hitler: The Age of Social Catastrophe. New York : Knopf, 2007. 720 p.
59. Gross J. T. Revolution from Abroad: The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia. Princeton : Princeton University Press, 2002. 400 p.

60. Hignett K., Ilić M., Leinarte D., Snitar C. Women's experiences of repression in the Soviet Union and Eastern Europe. London : Routledge, 2018. 240 p.
61. Kershaw I. Hitler: A Biography. New York : W.W. Norton & Company, 2008. 1072 p.
62. Langer Walter C. The Mind of Adolf Hitler: The Secret Wartime Report, 1972. 269 p.
63. Malia M. The Soviet Tragedy: A History of Socialism in Russia. New York : The Free Press, 1994. 592 p.
64. Montefiore S. S. Stalin: The Court of the Red Tsar. 2008. 752 p.
65. Montefiore S. S. Young Stalin. 2009 . 496 p.
66. Overy, R. J The Dictators: Hitler's Germany, Stalin's Russia. 2004. 819 p.
67. Pipes R. Russia under the Bolshevik Regime. New York : Vintage Books, 1995. 608 p.
68. Schlogel K. Moscow, 1937. Cambridge : Polity, 2012. 650 p.
69. Schlögel K. Terror und Traum. Moskau. 1937. Verlag, München 2008. 811 p.
70. Service R. Stalin: A Biography. Cambridge : The Belknap Press of Harvard University Press, 2005. 720 p.
71. Yitzhak A., "Operation Reinhard: Extermination Camps of Belzec, Sobibor and Treblinka"/ *Yad Vashem Studies XVI*, 1984. pp. 205–239

ДОДАТКИ

Додаток А



Dit is een
foto, zoals
ik me zou
wensen,
altijd zo
te zijn.
Dan had

ik nog wet een kans
om naar Hollywood te
komen. Maar tegen-
woordig zie ik er
jammer genoeg mee-
tal anders uit.

Amelank.

18 Oct. 1946

Konink.